ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА
MÉMOIRES DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN

Том — 182 — Vol.

Соломон І. Ґольдельман

Жидівська національна автономія в Україні 1917—1920

МЮНХЕН — ПАРИЖ — ЄРУСАЛИМ

Записки НТШ Т. 182
Жидівська національна автономія в Україні 1917—1920
1967

MÉMOIRES DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN

Vol. 182

Solomon I. Goldelman

DIE JÜDISCHE NATIONALE AUTONOMIE IN DER UKRAINE 1917–1920

JEWISH NATIONAL AUTONOMY IN UKRAINE 1917–1920

AUTONOMIE NATIONALE JUIVE EN UKRAINE 1917–1920

האוטונומיה היהודית הלאומית באוקראינה 1917—1920

די יידישע נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע אין אוקראַינע 1917—1920

Published by DNIPROWA CHWYLA, Munich 1967

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА
Том 182
Праці Історично-Філософічної Секції НТШ

Соломон І. Ґольдельман

Жидівська національна автономія в Україні 1917—1920

Проект зі збереження спадщини української еміграції

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА «ДНІПРОВА ХВИЛЯ»
Мюнхен—Париж—Єрусалим

Druk: *Logos GmbH*, München

Автор цієї книги Соломон Ізраїлевич Ґольдельман — визначний жидівський та український науковий, громадський і політичний діяч. Він — колишній член уряду Української Народної Республіки, професор Української господарської академії (УГА) в Подебрадах, ініціятор та один із засновників, почесний доктор Українського технічно-господарського інституту (УТГІ), дійсний член Української вільної академії наук (УВАН). Наукове товариство ім. Шевченка, найстарша українська наукова установа, відзначаючи 80-ліття з дня народження Достойного Ювілята, іменувала його (9 червня 1966) дійсним членом Історично-філософічної секції. У мотивації при ставленні кандидатури на голосування було сказано: «Внесення є обосноване в рівній мірі науковою, що й громадсько-політичною працею кандидата та його виключними заслугами для української науки та для української спільноти». Бо й справді Соломон Ізраїлевич Ґольдельман є не тільки визначним соціологом, економістом та істориком, який присвятив дуже багато уваги проблематиці України. Публікуючи свої праці різними мовами — українською, ідиш, гебрейською, англійською, німецькою, російською, — він чимало спричинився до зазнайомлення чужинецьких наукових кіл з цією проблематикою. Долучений до цієї книги список важливіших праць дає дуже неповне уявлення про наукову та публіцистичну працю Достойного Автора, бо його численні статті друкувалися і в багатьох різних журналах та газетах.

Соломон І. Ґольдельман — визначний педагог, якого колишні студенти згадують завжди з глибокою пошаною і теплими почуттями вдячности. Він — громадський діяч, який вклав багато ініціятиви і присвятив свої зусилля, труд та знання справам жидівської та української спільноти. Він — політичний діяч, передусім палкий жидівський патріот, але і сповнений любови до України, де провів своє дитинство і молодечий вік. Цій країні він віддав свої сили та здібності, зокрема в бурхливі часи рево-

люції й громадянської війни, коли творилася українська держава. В дусі сіоністично-соціялістичного світогляду в нього викристалізувалось і усталилося переконання, що кожний гноблений чи поневолений народ гідний визволення і права на власну державу. У час революції Симон І. Ґольдельман висловився рішуче за українську державність та співпрацю між українським і жидівським народами. Згідно з такою настановою проходила вся його діяльність. У грудні 1918 року він писав: «Дійсна потреба, для нас, жидівських соціялістів на Україні, потреба революційна і *національна — в активній допомозі ділу повстання українських селян і робітників*. Як така допомога, явна і ясна буде, — буде зроблений перший позитивний крок по шляху порозуміння двох народів, нашого і українського...» (Листи жидівського соціялдемократа про Україну, Відень 1921).

Але політичні фактори та умови склалися були знову на порізнення обидвох народів — українського і жидівського. Проте, не зважаючи на всілякі суперечності, труднощі, трагічні події та глибоке розчарування, Соломон І. Ґольдельман крокував твердо та послідовно по обраному шляху і залишився на все життя вірним ідеалам, які визнав за єдино правильні.

І в тому виявляється індивідуальність Ґольдельмана як людини, глибоко гуманної в настанові і мужньої в її здійсненні. Він завжди мав відвагу бути не популярним, плисти проти хвиль, одверто висловлювати свої думки. Соломон І. Ґольдельман завжди і єдино шукав *правди*, в її найглибшому значенні. Він має респект тільки перед правдою. А правда така, що обидва народи — український та жидівський — мусять позбутися ресантиментів та ворогування і жити у взаємній пошані, співпраці та дружбі. У цьому відношенні Достойний Автор посідав виняткове становище і увійде до історії обидвох народів як дороговказ та передвісник кращого майбутнього. А це майбутнє вже нині зарисовується, бо ось речник молодої ґенерації на Україні, Іван Дзюба, каже: «Як українцеві, мені соромно, що і серед моєї нації — як і серед інших націй — є антисемітизм, є ті ганебні, негідні людськости явища, які звуться антисемітизмом. Ми, українці, повинні в своєму середовищі боротися з будь-якими проявами антисемітизму чи неповаги до єврея, нерозуміння єврейської проблеми. Ви, євреї, повинні в своєму середовищі боротися з тими, хто не поважає української людини, української культури, української мови, хто несправедливо вбачає в кожному українцеві антисеміта...» (Вячеслав Чорновіл, Лихо з розуму, збірник матеріялів з України, Париж 1967).

Після цих загальних зауважень кілька найважливіших дат із життя автора. Соломон Ізраїлевич Ґольдельман народився 18 грудня 1885 року в м. Сороки над Дністром у Басарабії (тепер Молдавська РСР) у заможній родині. Після закінчення середньої приватної реальної школи та комерційної школи в Кишиневі (навесні 1907 року) він навчався у Комерційному інституті в Києві, який закінчив навесні 1913 року з відзначенням. Дипломна праця на тему «Німецьке збіжжя на російських ринках» була друкована в «Трудах общества экономистов». В останні роки навчання С. І. Ґольдельман був асистентом при катедрах політичної економії (проф. К. Т. Воблий) та економічної політики (проф. Л. М. Яснопольський). Після закінчення студій Ґольдельман працював в інституті для поглиблення наукового стажу, а від осени 1917 до квітня 1918 року був викладачем новозаснованого Єврейського народного університету в Києві.

Від ранньої молодости (вже від п'ятнадцятого року життя) С. І. Ґольдельман активізувався в політичному русі, спершу в середньошкільному сіоністичному гуртку. У 1903 році він видав (помножену на гектографі) свою першу ідеологічну статтю в сіоністичному дусі. З бігом часу в нього кристалізується погляд, що кожний поневолений народ має право на власну державу. Цьому переконанню С. І. Ґольдельман дав активний вислів під час революції 1917—1920 рр., підтримуючи українські державницькі позиції. Як представник партії «Поалей-Ціон» він включився до праці Центральної Ради і Малої Центральної Ради. У 1918 році, з приходом до влади Директорії, він став Секретарем праці і виконував обов'язки Секретаря національних меншин. У 1919 році він був Товаришем міністра торгівлі і промисловости, згодом Товаришем міністра праці. У 1920 році подався на еміґрацію.

В екзилі, після 4-річної перерви, С. І. Ґольдельман включився до наукової праці в Українській господарській академії (УГА) в Подєбрадах, від 1922 року як доцент, а від 1925 як професор. Рівночасно він працював також серед жидівської спільноти, заснувавши в 1933 році у Празі Сіоністичну високу школу (Єврейський вечірний університет), де працювало 30 викладачів і вчилося понад 200 студентів. Коли виникла загроза ліквідації УГА в Подєбрадах через брак фондів, С. І. Ґольдельман виробив плян заснування Українського технічно-господарського інституту (УТГІ), в якому навчання провадилося заочною методою. Фінансування УТГІ було організоване за зразком Єврейського народного фонду. Отож С. І. Ґольдельман був фактично одним із головних засновників УТГІ і співпрацював у ньому аж до виїзду

в Палестину 1939 року. Друга світова війна перервала його зв'язок з українським життям. Але після війни, живучи в Єрусалимі, столиці новопосталої держави Ізраїль, він відновлює цей зв'язок.

*

«Жидівська автономія в Україні» становить одну з підставових праць Соломона І. Ґольдельмана, яка стосується жидівсько-українського співіснування в добу революції 1917—1920 pp. Зараз у вступі цієї праці натрапляємо на істотне твердження, що конституція Української Народної Республіки намагається зразково розв'язати проблему, визнаючи за жидівською та іншими національними меншинами в Україні національну автономію. Цей закон, як пише Достойний Автор, «стоїть осамітнено в усій історії жидівського народу в розсіянні і є визначним і неповторним явищем у спробах урегулювання міжнаціональних стосунків у багатонаціональних державах». Не знаємо, чи ця конституція знайде вже сьогодні зрозуміння та визнання серед жидів, а, з другого боку, маємо сумніви, чи всі українці будуть задоволені, зокрема тими місцями книги, де одверто і ясно говориться, що шляхетні інтенції керівників молодої української держави не знаходили зрозуміння серед нашого загалу. Не знаємо, чи цією своєю працею Достойний Автор досягне належне визнання. Але знаємо, що він ніколи цього не прагнув, не шукав дешевої популярности. Йому йшлося виключно про з'ясування правди і на цій підставі знайдення тривалих розв'язок на майбутнє.

Проф. Володимир Янів схарактеризував цю книгу такими словами: «Його книга — це наукова праця, але одночасно — визнання, свідчення, ісповідь . . . у цьому її непроминальна вартість. Так писати могла індивідуальність, яка шукала не тільки об'єктивної правди як науковець, але й терпіла з надміру любови до обидвох спільнот і прагнула добра для них з глибини серця. Тому в цій книзі сполучається холодна аналіза з теплими почуттями. Тому в ній стоять поруч спостереження вдумливого очевидця і висновки гострого аналітика. Тому багата джерельна документація оживлена особистим спогадом».

У своїй розповіді про бурхливі роки революції і боротьби за відновлену українську державність С. І. Ґольдельман дає оцінки осіб та подій безпристрастно і з'ясовує їх без ресантиментів та упереджень. Він радше вияснює, на якій спадщині, на якому

ґрунті виростали події того часу. Події належать уже до історії, але проблема співжиття народів у взаємному розумінні та взаємній пошані є актуальною та важливою завжди.

Під фірмою Наукового Товариства ім. Шевченка у серії «Записки» друкується цю книгу Достойного Ювілята з вірою, що це відповідає його інтенціям.

Студія «Жидівська національна автономія в Україні» появилася вперше, у скороченому вигляді, мовою ідиш 1961 року в Нью-Йорку. Перше українське видання, циклостилевим способом, вийшло в 1963 році. У ближчому часі появиться англомовне видання в США.

Другим, достойнішим виданням цієї книги українська суспільність, хоч якоюсь мірою, сплачує борг вдячности Достойному Ювілятові.

I. ЖИДІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АВТОНОМІЯ БУЛА ЗАКОННОЮ ДИТИНОЮ РЕВОЛЮЦІЇ

Національні революції й жидівська автономія.

Жидівська національна автономія виникла на тлі демократичної революції весни 1917 р. в Росії. Гасло жидівської національної автономії перетворилося з абстрактної програмової точки на живу конкретну вимогу всіх жидівських національних партій у прямій причиновій залежності з початком національних революцій усіх тих народів Російської Імперії, які тільки з перемогою демократичної революції звільнилися від віковічної неволі й почали будувати власними силами своє національне життя. Національна воля жидівської меншости, народжена разом з національною волею народів, поміж якими ці жидівські меншості жили впродовж численних поколінь, поділила гірку долю національно-революційних досягнень тих народів: похорон жидівської національної автономії відбувся разом з похороном загальної демократичної й національної революції тих народів, які саме тільки «воскресли з мертвих» і почали випростовувати свою національну постать. Цей паралелізм долі, ця причинова взаємозалежність перемоги і поразки жидівських прямувань і національних досягнень інших народів можна простежити не лише у загальному перебігу революції, але також на поодиноких її етапах: щоразу, коли брали гору сили, які мали на меті підкопати демократичні підстави революції, або задушити національний сепаратизм народів, які щойно усамостійнилися, перемога тих сил відбивалася автоматично на долі жидівської національної автономії й на становищі жидівської меншости взагалі.

Жидівська національна автономія в Україні не була якимсь ізольованим явищем на терені Росії в добу революції. Подібні явища й паралельні події відбувалися також у

рамках деяких інших національних революцій: у Литві, Латвії, Естонії, почасти Білорусі. Але, коли порівнюємо національні досягнення жидівської меншости у тих країнах з обсягом, компетенцією, практичною працею, а, зокрема, з формально-конституційним станом жидівської автономії в рамках Української держави, то переконаємося у виключній ориґінальности автономного статусу жидівської мешости в Україні, у зразковому характері цього статусу. Національно-конституційний стан, створений законом про національно-персональну автономію жидівської меншости в Україні, стоїть осамітнено в усій історії жидівського народу в розсіянні, і є визначним і неповторним явищем у спробах уреґулювання міжнаціональних стосунків в багатонаціональних державах.

Як уже згадано, жидівська меншість здобула певні права національного самоврядування також у деяких інших частинах Росії, яким пощастило відокремитися й проголосити свою державну самостійність. Доля жидівських національних прав і створених на їх підставі національно-автономних установ була врешті дуже подібна до остаточної долі національно-персональної автономії найбільшої жидівської національної меншости в межах колишньої Росії — жидівства України: в міру перемоги національно-політичної реакції у цих нових державах почався процес звужування тих нових прав жидівської меншости, аж до їх скасування, а потім, коли всі демократичні і національні досягнення революції загинули у хвилях більшовицької повені, зникли й самі ті національні держави й з ними також усі рештки жидівських національних прав в тих державах.

Жидівська автономія в Литві, Латвії й Естонії.

Поза Україною були ще три нові держави, які відокремилися від Росії і в яких були забезпечені жидівській меншості певні національні права національно-автономного характеру, оскільки вони перекладали певні компетенції загально-державних установ на відповідні жидівські установи на засаді самоврядування. Це були: Литва, Латвія і Естонія. У всіх був визнаний принцип автономії у керівництві внутрішніми національно-жидівськими справами. Цей принцип був спільний у цих трьох державах, але поза ним існувала значна різниця у загальному обсягу тих прав, у змісті компетенції автономних установ, а особливо у конституційній позиції самої жидівської автономії й її центральних органів в державі. Щодо цього стан жидівської автономії у тих країнах ніяк не можна порівняти з широким конституційним обсягом жидівської автономії в Україні. Але в усьому цьому істотно важливе, що надання автономних прав жидівській меншості в Східній Европі було визнане як леґальна частина трьох головних засад революції: *демократії, соціялізму й національного самовизначення.* Разом з цими трьома головними засадами великої східньо-европейської революції жидівська національна автономія народилася й з ними разом вона загинула.

Взаємозалежність між жидівською автономією й українською революцією.

З особливою наочністю спостерігаємо залежність долі жидівської автономії від перемоги чи поразки цих трьох головних засад революції в Україні.

Коли хвиля національно-українського революційного руху піднеслася до найвищого свого пункту, і революційний парлямент автономної України, Українська Центральна Рада, проголосила, 7 (20) листопада 1917 року, у своєму 3-ому Універсалі, заснування Української Народної Республіки, — правда ще в рамах федеративної Російської держави, — в цьому ж Універсалі було урочисто обіцяне надання національно-персональної автономії національним меншостям країни.

Коли через два місяці, 9 (22) січня 1918 р. Рада проголосила, у Четвертому Універсалі, політичну незалежність нової держави, одночасно з цим проголошенням був ухвалений одностайно закон про національну автономію для російської, жидівської і польської меншостей.

За два тижні російська «червона ґвардія» захопила Київ, проголосивши у наказі її командира полковника Муравйова, ч. 14 з 30 січня 1918 р. (за старим календарем), що вони несуть країні «советську владу з далекої півночі на вістрях своїх баґнетів», національна автономія меншостей була не-

гайно скасована і жидівське міністерство вигнано з його приміщення.[1]

За кілька тижнів пізніше Центральна Рада і уряд Української Народної Республіки повернулися до Києва, національна автономія і міністерства для меншостей були відновлені, а коли Рада 28 квітня 1918 року ухвалила «Конституцію Української Республіки», то закон про національно-персональну автономію був до неї включений як 8 глава конституції.

Правда, затвердження конституції було останнім актом вільної Української держави. На другий день німецьке окупаційне командування розігнало парлямент демократичної України, республіку скасувало і на чолі держави поставило слухняного німецькій владі генерала Скоропадського з титулом гетьмана. Незабаром гетьманська влада скасувала національну автономію й міністерства для справ національних меншостей.

Восени того ж року в Україні, під проводом її демократичних і соціялістичних партій, вибухло повстання українського селянства, яке було головним носієм української революції з самого її початку, проти національно, соціяльно і політично реакційного режиму гетьмана і німців. Українська Народна Республіка встала з мертвих, і разом з перемогою демократичної революції була відновлена автономія меншостей і відновлено міністерство для жидівських справ.

Але цей стан не тривав довго. Вже на початку лютого 1919 року російська совєтська армія знову опанувала Київ. Нова влада негайно скасувала національну автономію жидівського народу в Україні й почала руйнувати решту жидівських національних і культурних установ та інституцій.[2]

Вільним від совєтської влади залишився у той час, хоч лише на якийсь рік-півтора — аж до листопада 1920 р., малий трикутник української землі, політичним і адміністративним осередком якого став Кам'янець на Поділлі. Разом з іншими центральними державними установами тут діяло також міністерство жидівських справ. Але після невдалого походу польської армії на Україну в 1920 році прийшов кінець також кам'янецькому українському осередкові й тим також останній клітинці жидівського автономного національного життя на Україні.

Комуністи стали єдиними господарями всієї України. Замість знищеної жидівської національної автономії й усіх інших національних і демократичних жидівських інституцій та організацій постала «Євсекція» — жидівська секція загальної комуністичної партії. Десять років після того, коли була успішно закінчена руїнницька робота секції й від колишньої вільної жидівської суспільности не залишилося вже сліду, наказом совєтських господарів була ліквідована й сама Євсекція, щоб не залишилося сліду від жидівського «національного сепаратизму». На жидівській вулиці стало тихо, як на цвинтарі.

---

[1] *І. Чериковер*. Антисемітизм і погроми на Україні (idиш), стор. 105: «На протязі тих кількох тижнів панування більшовиків в Киеві вони знищили дощенту все, що український рух встиг з такими труднощами й такими надіями збудувати».

[2] На цей раз уже з активною допомогою і навіть з ініціятиви свіжоспечених жидівських комуністів: колишні жидівські соціялістичні провідники, як Рафес, Літваков, Хурґін та ін., усі донедавна члени Центральної Ради й будівничі жидівської національної автономії, почали руйнувати все те, що вони власними руками створили, проклинати те, що вони ще недавно благословляли. С. Ґ.

II. УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПРОБУДЖЕННЯ

Більше як сорок років минуло вже від часу, коли жидівська організована суспільність, насамперед жидівські політичні партії як сіоністичні, так і соціялістичні, були поставлені, в процесі революції в Україні, перед важким питанням: яка буде політична і національна позиція жидівської спільноти, тодішньої значної національної меншости в Україні, що нараховувала понад два мільйони людей, до факту пробудження українського народу і його національно-політичних прагнень?

Довгі віки прожили жиди у цій країні. Вони там жили ще перед тисяччю роками, ще в добу, коли сучасні українці щойно почали витворювати окрему народну одиницю. Сусідські взаємовідносини, зокрема на господарському ґрунті, у торгівлі та ремісництві, були вже здавна досить тісні, як також важливі для обох народів. Але справжнього взаємного пізнання мов би зовсім не було, а про добрі сусідські стосунки можна було говорити найменше. Якраз навпаки. В різні часи, а зокрема у часи війн та кривавих сутичок з сусідніми народами та гнобителями, особливо з поляками, мстилися, звичайно, українці за свої кривди на жидах. Масові різні жидів з тих часів залишилися в історичній пам'яті обох народів; це вони створили у серцях та в душах обох постійне почуття взаємної недовіри і підозр.

Ось ці, історично обумовлені, ремінісценції у взаємовідносинах обох народів мали наслідком втрату зацікавлення до того, що власне діється у сусіда, а особливо щодо позитивних явищ у його житті. А тому, коли в перші дні революції 1917 року вийшла на вулиці Києва українська маніфестація, що нараховувала, як оповідали, понад сто тисяч учасників, то жиди думали, що це їм сниться сон. Виходило так, мов би жиди раптом прокинулися з довгого та глибокого сну і вони вже більше не могли пізнати той народ, з яким

досі жили, мовляв, під спільним дахом. На ділі це справді було так, бо жидівська суспільність просто «проспала» національне пробудження свого великого українського сусіда.

Поневолена і анальфабетна нація.

Тяжка рука централістичного русифікаторського режиму царської Росії зуміла придушити впродовж віків будь-який вияв національної окремішности і національної творчости українського народу. Ніяка книжка, журнал, часопис чи вірш, навіть Святе Письмо, не сміли побачити денне світло рідною мовою цього народу. Лише контрабандним шляхом вдавалося часом дістати до країни друковане українське слово з того боку кордону, з Галичини, де австрійсько-польський режим був у цьому сенсі значно толерантніший за російсько-царський.

На вулиці українського міста рідко де можна було почути голосне українське слово. Навіть у високих школах Києва чи Харкова, в яких, очевидно, вчилося чимало української молоді і де власне можна було їх пізнати по вишиваних сорочках, голосно по-українському не розмовляли. Звук українського слова просто не доходив у ту добу до чужого, неукраїнського вуха.

Щоправда, село трималося міцно своєї народної мови. Тому саме пізніше, коли почалась революція і з неї раптом змінилися зовнішні обставини, саме село перетворилося у головне джерело національного ентузіязму й у важливий резервуар політичної енергії. Але довгі роки до революції український селянин лишався дуже відсталий у своїй освіті, убогий у своєму культурному розвитку.

Причина цього стану полягала у навмисній асиміляційній політиці режиму, яка примушувала селянську дитину вчитися азбуки чужою мовою, якої та дитина до школи просто не чула, бо ж у батьківській хаті розмовляли лише по-українському. У школі, оскільки в українському селі була взагалі будь-яка початкова школа, вчили по-російському, вдома дитина чула й вживала сама тільки мови української, а по кількох роках шкільної науки російська мова була на селі просто не потрібна, і трохи тієї «грамоти», яку російська школа встигла цій українській дитині прищепити,

швидко по закінченні школи забувалось. Наслідком цієї протиприродньої педагогічної системи було те, що український селянин був загалом, при всіх його здібностях, більш неписьменний, ніж селянин на неукраїнських землях Російської Імперії.

Якийсь «біс» найшов на українського селянина.

Містечковий жид на Україні, а ще більше сільський жид зустрічався, зрозуміла річ, з українським селянином, просто вже з причин матеріяльних, бо ж ці жиди у великій мірі мали завдяки цим зв'язкам джерело заробітку, поскільки вони були торговцями, чи посередниками, чи ремісниками, що обслуговували українське село. Той містечковий чи сільський жид розмовляв, звичайно, з селянином його рідною мовою. Але так само як український селянин протягом багатьох поколінь власне не знав, що мова, якої він вживає у щоденному житті, є власне «українська», так і ті жиди певно ніколи не чули назви «Україна». Коли ж почалась раптом революція і українське село перетворилося, мов би за одну ніч, у кип'ячий казан, повний національних і соціяльних інстинктів, готових щохвилини вибухнути, і це село стало головним носієм українських національних прагнень, то жидівський сусід стояв перед цією стихією як приголомшений: він просто не міг збагнути, що відбувається перед його очима, він не був здібний пояснити собі, який це «біс» найшов на «його ґоя», перед тим такого тихого, лагідного, як йому навіть здавалось, нібито «слухняного хлопа».

Ця жидівська народна маса здебільша спочатку не зрозуміла, яка це радикальна зміна усіх понять і почувань відбулася в українському народі. Прищеплені історичною традицією, вкорінені у підсвідомості, почуття недовіри, підозри і страху супроти українського сусіда, перешкодили цього разу активно виявитись природньо-жидівській здібності швидко пристосуватись до нових обставин. Так сталося, що жидівські народні маси залишилися спочатку осторонь від цього бурхливого українського моря. Жидівське населення дивилося з застереженням і почуттям якоїсь непевности на те, що діється навколо у його схвильованого революцією сусіда.

Мабуть, якраз у цьому дивному стані річей, у цьому фатальному непорозумінні, на яке слід дивитися як на посередній наслідок своєрідного історичного перебігу в співжитті обох народів, полягає одна з причин страшної трагедії українського жидівства впродовж трьох-чотирьох дальших років української революції. Мабуть, не безпідставна є та думка, яка у факті, що не вдалося досягти справжньої співпраці обох головних сил революції — українського села і в більшості жидівського міста, — бачить одну з головних причин поразки українського народу в його боротьбі за національне визволення.

Зросійщене місто.

Українське село прокинулося зі своєї довгої національної дрімоти відразу з початком російської революції. Не так місто, яке трималося осторонь від усіх національних прагнень в Україні, і в цій своїй упередженості, а часто також у готовості до спротиву цим прагненням, воно залишилось до самого кінця. Бо місто в Україні було зовсім зросійщене вже сторіччя перед революцією.

Навіть у моменти найвищого успіху національного українського руху і його найбільших досягнень у всеукраїнському обсязі, коли село ще стояло одностайно за цим рухом і його національно-політичними гаслами, місто не зійшло з своєї вперто-ворожої позиції до цих гасел; і воно використовувало кожну нагоду, щоб показати свої зуби цьому рухові. Київ, столиця України і гордість кожного національносвідомого українця, не відставав у цьому від інших міст країни. Коли в Києві відбулися, перші в добу революції, загально-демократичні вибори, в яких усі українські партії й групи йшли до виборів разом з єдиним списком кандидатів, то цей список дістав тільки четверту частину голосів. Правда, далеко не вся решта голосів мусіла мати протиукраїнське забарвлення; принаймні ті кілька тисяч голосів, які дістали жидівські національно-політичні угруповання, ніяк не були виразом протиукраїнської тенденції. Але українці просто психологічно не могли поставитися до таких наслідків виборів у столиці їх країни інакше, як до ворожої демонстрації супроти їх найсвятіших почувань та ідеалів.

Місто в Україні було майже зовсім «російське», в його зовнішньому вигляді. Воно було традиційно-російським у його почуттях та нахилах. Цей стан переважав особливо у великих та середнього розміру містах. Російською була мова цих міст. Російськими були їх культурне життя і надбання. Пересічний мешканець міста читав російську книгу, виписував російський часопис, посилав дітей до російської школи, відвідував російський театр. Власне, справжньої реальної можливости для розвитку української мови не існувало в дореволюційну добу, бо ця мова була заборонена царською владою.

Але тому, що жиди складали значну частину міського населення навіть у великих містах, а досить часто вони були більшістю в багатьох містах середнього розміру і майже в усіх містечках, то цей російський зовнішній вигляд українського міста легко було віднести на рахунок жидів. А як взяти до уваги відоме явище, що жиди впадають в очі своїх нежидівських сусідів значно виразніше, ніж люди іншої національности, та ще пригадати почуття інстинктової підозрілости, що здавна вкорінена у душі пересічного українця, вся ця атмосфера зросійщеного міста, у ті часи панування зрушених національних пристрастей, мусіла видаватися свідомою протиукраїнською тенденцією, яку персоніфікують насамперед жиди.

Фатальна відчуженість.

Що знав пересічний жидівський міщанин, інтеліґент чи робітник, про український національний рух перед революцією, наприклад, у Києві, де все ж були помітні деякі ознаки суспільно-українського культурного життя, де був постійний український театр, де діяли, правда більш-менш у «родинній атмосфері» українські політичні групи, де так-сяк блимав вогник українського фольклору? Що знали ширші жидівські кола у ті часи про тяжке пригноблення всякого вияву українського національного життя, про українські болі, українські мрії та сподівання? Власне нічого! Ані українці не мали охоти допустити чужинця до внутрішніх покоїв свого інтимного національного життя; ані жиди не виявили будь-якого справжнього зацікавлення до зближення з українською суспільністю. Неначе сліпий мур, непрозора заслона відокремлювала два народи один від одного, хоч вони жили впродовж століть разом, терпіли під гнітом тяжкого царського режиму, обидва мріяли про визволення від цього гноблення. Могло здаватися, що спільна недоля веліла їм з'єднатися для боротьби проти спільного ворога, а вони залишилися незмінно у своїй відчуженості. Аж тоді, коли хвилі українського руху почали заливати вулиці і площі українських міст, уже на самому початку революції, у березні 1917 року, ці нові події примусили жидівські суспільно-політичні кола шукати ясної орієнтації, зайняти виразну позицію, — туди чи сюди.

Українці схиляються до співпраці з жидами.

Не може бути ніякого сумніву, що та, у початкову добу ще дуже нечисленна, провідна верства української суспільности, яка очолювала український рух, визнавала всю можливу користь для українських прагнень від порозуміння з таким спільником як жидівство України. У перспективі такої співпраці особливе значення мала кількість жидів у містах, в яких самі українці були безсилі. Як керівні українські політики, так поодинокі жидівські діячі, зокрема з сіоністичного і робітничо-сіоністичного таборів, дивилися на таке порозуміння як на перший крок до об'єднання цих двох головних чинників революції — українського села і жидівського міста, яких згода і бойова співпраця вирішили б її остаточну долю. Така українсько-жидівська співпраця здавалась тоді цим колам мрією, для здійснення якої варто було б зробити найбільші зусилля і не зупинитися перед значними поступками. Власне, сама думка про національно-персональну автономію для жидівства виникла в процесі міркувань про цю бойову співпрацю обох народів. На цю автономію для жидівської меншости тоді дивилися як на паралельну установу до політично-територіяльної автономії України, яка в ту початкову добу української революції вважалась найвищим можливим досягненням українського національно-визвольного руху.

Правда, обставини мінялися швидко і з ними настрої і тенденції головних сил революції. Вже на самому початку

1918 року мрійники українсько-жидівського спільного фронту могли констатувати, що колишній психологічний ґрунт для цього порозуміння втратився, принаймні на українському боці. Це було в часи першої мілітарно-політичної кризи української державности, коли уряд і Рада були примушені під натиском «червоної ґвардії» Муравйова залишити на деякий час Київ і перенестися до Житомира. Тут Центральна (Мала) Рада засідала без представників національних меншостей, які до Житомира не прибули.[3] В процесі цієї мілітарно-політичної кризи сталася зміна уряду. На чолі уряду стали елементи, які не ховали своїх націоналістичних настроїв, або вважали, що розкладовому впливові крайніх соціялістичних гасел, якими користувалися більшовики в боротьбі проти нової держави — України, треба протиставити не менш крайні гасла українського націоналізму. Відсутність представників національних меншостей у Житомирі, і жидівських зокрема, чимало сприяла тим настроям, які набрали конкретних форм також у діяльності уряду і Ради в ту добу. Було ухвалено кілька нових законів, які були скеровані проти меншостей, а жидівської особливо. З

[3] Відсутність представників меншостей на засіданнях Ради в Житомирі була тлумачена українцями як навмисне ухиляння цих представників від співпраці і несення вдповідальности за долю держави в тяжкий момент кризи цієї держави. Ця версія, поскільки вона стосувалась поведінки жидівських представників, мала особливо неґативні наслідки, як це вже сказано вгорі. Жидівська історіографія прийняла без застереження цю українську версію. Так, історик протижидівських погромів в Україні, Чериковер, пише з приводу відсутности жидівських представників у Житомирі, що «жидівські представники не вважали за необхідне піти разом з Радою до Житомира» («Антисемітизм і погроми на Україні», стор. 111). На це мушу вказати, що я, який був увесь час існування Центральної Ради одним із п'ятьох представників жидівських партій у Малій Раді, не мав жодного уявлення про те, що уряд і Рада збираються залишити Київ. Якраз у день відходу з Києва я зустрів на вулиці, недалеко від будинку Центральної Ради, В. Голубовича, тодішнього голову нового уряду. Ми поговорили з приводу подій — над Києвом тоді ввесь час літали більшовицькі бомби — і розійшлися, кожний у свій бік, без того, щоб голова уряду хоч би натякнув мені, що він вночі покидає Київ разом з урядом, Радою та військом. Жодне повідомлення про цей відхід не дійшло до мене також від канцелярії Ради, хоч було до того. і після того, чимало випадків, коли мене, навіть уночі кликали на засідання, якщо мене потребували. На цей раз, як видно, керівні українські кола не вважали, що мене, або інших жидівських представників було потрібно в співпраці і несенні відповідальности за долю держави у тяжкий момент її існування. Кілька днів я ховався у Києві від муравйовського Чека, а потім мені вдалося вибратися з Києва до Вінниці. С. Ґ.

поворотом до Києва відбулася, правда, певна нормалізація і були відновлені внутрішні міжнаціональні зв'язки, але психологічний ефект цієї «переходової доби» залишився в обох сторін.

Для тієї частини жидівського суспільства, яка зв'язувала здійснення жидівських національно-автономних прагнень послідовно з перемогою ідеї української державности, стало вже тоді ясним, що плян українсько-жидівської активної співпраці не виправдає всіх його початкових надій. Але дивлячись нині ретроспективно на події тих років, можемо ствердити, що — якби той гарний будинок української державности не потонув у бурхливих хвилях більшовицької демагогії і отаманської анархії, якби ці стихійні сили революції не виявилися міцнішими за провідні будівничі конструктивні верстви обох народів, то в ідеї українсько-жидівської співпраці коренилася дуже добра нагода, яку історія мов би радила прийняти обом народам.

III. ЖИДІВСЬКА СУСПІЛЬНІСТЬ І УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ

Автономна Україна у федеративній Росії.

Хоч український національний рух розгорнувся у його повному обсязі перед здивованими очима жидівської суспільности раптово, все ж у провідних людей в жидівських національних партіях вистачало хисту, щоб вірно оцінити це нове для них явище й зайняти певну позицію, принаймні, щодо того головного національного гасла, яке складало зміст усієї політичної боротьби у першу добу революції на Україні: до вимоги *національно-територіяльної автономії* України, як частини Російської федеративної республіки.

Нині, з віддалення, більшого як сорок років, від подій тієї доби, нашої фантазії не вистачить для того, щоб описати ту міру ентузіязму, яку гасло «автономної України» викликало в українських народних масах, у селянина та солдата, на народних зібраннях, або під час бурхливих публічних дебатів, які були типовим явищем того часу на вулицях та площах Києва. Нині не можемо собі більше уявити, як популярне було це слово «федеративна» в найширших українських верствах. Ледве чи можна було б ретроспективно встановити, який саме зміст вкладав тоді селянин і солдат у слово «федеративна». Але не підлягає сумніву, що його справжнє почуття, коли виголошували на зібранні, чи в палких дебатах слово «федеративна», було: він, український селянин, буде тоді хазяїном у його власній українській «хаті», у своїй країні і ніхто чужий не буде більше втручатися в його справи. Тому то «федеративна Росія» була для нього синонімом «вільної України».

Чи провідні особи в жидівській суспільності, що перед їх очима раптом появилась нова могутня сила, яка готувалась кинути на терези революції всю свою потенціяльну вагу, і справді повірили в щирість заяв українських політиків, що про щось більше, ніж про автономну Україну в складі федеративної Росії вони не мріють і ні до чого іншого не прямують? На це питання ледве чи міг би хтось тепер дати виразну відповідь. Отже один з найвидатніших українських політиків у ту початкову добу української державности, відомий письменник Володимир Винниченко, запевняє в своїй історії тієї доби, що лише вороже ставлення Росії до цієї української вимоги штовхнуло український рух до проклямування самостійности, а в дійсності цей рух тоді навіть не ставив собі іншого завдання як забезпечити справжню автономію для етнографічно-українських земель у межах федеративної Російської республіки.[4]

Жидівська національна суспільність, яка була в той час домінуючою силою в жидівському політичному житті, поставилась з виразною симпатією до гасла автономної України. Усі жидівські національно-політичні угруповання того часу були вже здавна програмово прихильниками автономного принципу, як найліпшого шляху для мирного вирішення кожної, навіть складної, національної проблеми. А тому, незалежно від того — були чи не були у них сумніви щодо питання, чи для українських політиків того часу вимога територіяльно-політичної автономії для України була справді їх національно-політичною програмою, чи лише тактичним гаслом, чи, може, вимогу автономної України вони фактично вважали лише за важливий крок на шляху до власної незалежної держави, — змогли тоді жидівські політики поставитися з симпатією до вимоги автономії, яка була головною темою переговорів між Центральною Радою і російським Тимчасовим Урядом («Временное Правительство»).

Обставина, що український національний табір, проклямуючи гасло автономії, з власної волі завжди додавав, що автономна Україна розуміється в межах російської держави, а не відокремлена від Росії, у значній мірі облегшила жидівському національному таборові його згоду на цю українську вимогу. Це обмеження, — мовляв «автономія у межах цілістної Росії», повторювалася з українського боку при кожній нагоді, також при нагодах урочистих, як, наприклад, при проголошенні Першого Універсалу 10 (23) червня 1917 р.

[4] *В. Винниченко.* Відродження нації, ч. I—III, Київ—Відень, 1920.

Цей Універсал був першим урочистим виразом власної волі українського народу. В ньому Українська Центральна Рада проголосила: «Твої, Народе, виборні люди заявили свою волю так: Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям».[5]

Перший Універсал був виданий у моменті тяжкого напруження відносин між Центральною Радою і Тимчасовим Російським Урядом. Переговори між ними опинилися на мертвій точці. Російський Уряд вперто відмовлявся піти назустріч українським вимогам. Перший Універсал формулював українську позицію у цьому першому відкритому конфлікті між нацією, яка сама хоче вільно порядкувати на своїй землі, і державою, яка до того часу панувала на цій землі й не хоче своєю владою поступитися. Жидівська суспільність виразно стала в цьому конфлікті на боці українського народу. Ця позиція жидівського національного табору, знайшла, місяцем пізніше вираз у проголошенні автора цих рядків, який був заступником партії «Поалей-Ціон» у «Раді» і це його проголошення було підтримане тоді ж рештою жидівських національних представників у «Раді».

«Цілість російського жидівства».

Ця обмежуюча умова в проголошенні автономії України Універсалом Центральної Ради мала вирішальне значення для жидівської суспільности. Обставина, що українці ввесь час усе дотримувались умови збереження цілости Російської держави, підкреслено особливо урочисто у словах Універсалу — «не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською», уможливила жидівським керівним колам приєднатися до вимоги автономії для України, не рискуючи опинитися в конфлікті як з власним почуттям, так, зокрема, з настроями ширших жидівських народних верств.

Надзвичайним був у цю першу добу революційний ентузіязм жидів із приводу досягнень революції, особливо досягнень спеціяльно жидівських: аджеж, ледве минув місяць від вибуху повстання в Петрограді, вже проголосив Тимчасовий Російський Уряд — декретом 22 березня 1917 року — скасування всіх царських законів, які до того часу протягом поколінь обмежували громадянські права жидівського населення. Захоплення було над усяку міру і ледве чи меншим було почуття вдячности у серці кожного жида.

Жидівська суспільність визначалась уже в роки війни, ще до революції, своєю високою активністю як в організації допомоги численним втікачам із прифронтових областей, в більшості вигнаним зі свого осідку антисемітською політикою царського військового командування, так і щодо об'єднання жидівських суспільних сил для боротьби за повну рівноправність жидівського населення. Тепер після перемоги демократичних сил, ця суспільність почала працю для створення загально-російського жидівського представництва на демократичних засадах, щоб досягти і забезпечити також певні національні права для п'ятимільйонового жидівського народу в межах демократичної російської держави. Жидівська організована суспільність, а з нею найширші народні верстви жидівського населення, уявляли собі ту чинність, плянували її обсяг та завдання, як призначені для жидівського національного колективу в межах територіяльної політичної і господарської цілости Російської держави. Жидівська суспільність, і ще більшою мірою жидівські народні маси, не були тоді психологічно підготовані сприйняти ті нові гасла, які щойно почали лунати у публічній опінії численних народностей в межах «вчорашньої» цілісної імперії, і які проголошували сепаратистичні прагнення цих народів.

Жидівська публічна опінія трималася тоді ще зовсім твердо тієї думки, що Росія, розділена на численні самостійні держави, де неминуче відбуватиметься громадянська війна між окремими її частинами та політичними таборами, загрожує небезпекою для російського жидівства. Як знаємо нині ретроспективно, ці побоювання жидівської суспільности виправдалися згодом дуже трагічно, особливо щодо долі жидів.

Ось у цих обставинах жидівська суспільність в Україні опинилась перед наглим завданням зайняти певну позицію в гострому конфлікті, який вибухнув влітку 1917 року між українським національним керівництвом і Тимчасовим Ро-

[5] *В. Винниченко.* Відродження нації, ч. I, стор. 219.

сійським Урядом на тлі тлумачення обсягу прав і компетенцій української автономії. Для тогочасного жидівського суспільного керівництва в Україні урочисте запевнення з українського боку про його твердий намір не розривати з «державою російською», і «порядкувати своїм життям» у межах російської республіки, було вказівкою на можливість щасливого виходу зі складної ситуації.

Національна автономія також для меншостей?

Мабуть, не менш вирішальний вплив на визначення позиції жидівських національних партій мала друга українська обіцянка того часу — налагодити співжиття національних меншостей в Україні з українським народом на засадах національної автономії для цих меншостей. Жодний жидівський діяч з національного табору не міг залишитися байдужим до цієї можливости, до такого перевороту в державному статусі жидівського народу, до конкретних перспектив на здійснення мрії, яка здавалася завжди такою ще далекою абстрактною і ідеологічною засадою.

Вже на першому Всеукраїнському Національному Конґресі в квітні 1917 року було чути перший натяк на національні права неукраїнських народів в Україні. На цьому Конґресі зібралося близько 700 делеґатів, які представляли усі частини української землі, усі її суспільні верстви і формації. Конґрес відбувався в атмосфері величезного національного піднесення. Він був маніфестацією необмеженої солідарности всіх верств українського народу в його бажанні збудувати власну автономну державу. Одностайно були стверджені засади, на які спиралася Центральна Рада, і був відновлений її склад. Керівні кола українського суспільства бачили в цих актах леґалізацію Ради шляхом «революційної законности», справжнє представництво українського народу. На цьому Національному Конґресі була ухвалена також постанова, за якою «повне забезпечення прав національних меншостей, що живуть на Україні» мало бути «однією з головних засад автономії України».[6]

---

[6] *І. Чериковер.* Антисемітизм і погроми на Україні (їдиш), стор. 63.

Зрозуміла річ, що постанова у такій загальній формі мала значення декляративної обіцянки, не більше. Проте, було ясно, що з уваги на важливість підтримки національними меншостями головної української вимоги у переговорах між Києвом і Петроградом можна буде досягти більш конкретних і змістовних норм, які правно забезпечать національні меншості ліпше, ніж урочиста декляразія українського конґресу.

А треба знати, що в тих переговорах ішлося про дві головні умови майбутнього автономного статусу для України, зміст яких, такий чи інший, означав перемогу або поразку в тому етапі боротьби для українських сил. Ішлося, по-перше, про обсяг компетенцій майбутніх територіяльно-державних установ; по-друге, про вживання етнографічної ознаки при наміченні географічних кордонів автономної держави.

Значення згоди з меншостями.

Переговори велися в тяжких для української сторони обставинах. Одним зі слабких місць української сторони була також обставина, що — хоч її представники могли посилатися на виразну волю українського народу, який післав їх добиватися автономії для його землі, особливо після постанови Національного Конґресу, що надав нову морально-правну силу Центральній Раді, — то ще не було відповіді на питання, яка позиція неукраїнської частини людности цієї країни? Чи національні меншості також стоять за цими автономними вимогами представників Центральної Ради?

Це формальне право представляти не лише українську націю і говорити від її імени, але представляти Україну, як територіяльно-політичне тіло, як цілість, говорити від імени його населення чи то «народу України», досягла Центральна Рада лише згодом. Саме тоді, коли в процесі переговорів з Петроградом, прибули в кінці червня 1917 року до Києва три міністри Тимчасового Російського Уряду, і була досягнута певна угода між обома головними чинниками в боротьбі за автономію України. У цій угоді зазначалося, що відповідне представництво трьох головних національних меншостей в Україні — росіян, жидів і поляків — увійде незабаром до складу Центральної Ради, і ця інституція пе-

ретвориться з того моменту з національного представництва українського населення на територіяльно-політичне представництво, яке говоритиме від імени країни і її людности як автономно-державної цілости. Як побачимо далі, на цій згоді з делеґацією Тимчасового Уряду ще не припинилася, як думалося, боротьба за право України «порядкувати своїм життям» (за словами Першого Універсалу). Але цей момент вступу представників національних меншостей до Центральної Ради перетворив її на *крайовий парлямент*, символізуючи постання в межах Російської республіки автономного державного тіла — України.

Володимир Винниченко, який у той час української революції був головним речником української сторони як у переговорах у Петрограді, так і при укладанні угоди з делеґацією петроградського уряду, вказує в його історії революції, яким особливо важливим для перемоги українських постулятів був цей вступ неукраїнських представників до складу Центральної Ради. До цієї остаточної згоди з меншостями, пише він там, «ми не могли вважатися владою *всієї* людности України; без них ми не могли мати відповідного довір'я й авторитету серед населення городів; без них ми не могли мати затвердження нашого уряду Тимчасовим Правительством; а без цього не могли мати відповідних фінансових засобів, без яких ніяке урядування, яке б моральне довір'я воно не мало, не могло провадитись успішно».[7]

Позиції трьох головних меншостей.

Погляди трьох головних меншостей України на національно-політичні домагання українців дуже різнилися один від одного. Менше як інші цікавились усім тим, що ділялось на Україні, поляки. Можна сказати, що їх майже зовсім не заторкувало те, що відбувалося навколо них. Усі їх думки та почуття були скеровані на Захід, до Польщі, яка тоді ще була під німецькою окупацією. Російський Тимчасовий Уряд не розраховував більше на нове приєднання колишніх польських губерній до Росії і він проклямував заздалегідь свою згоду на відновлення самостійної польської держави по війні. Як відомо, таке відновлення польської державности грало чималу ролю у воєнній пропаґанді і мирових плянах Антанти.

[7] *В. Винниченко.* Відродження нації, ч. I, стор. 295.

Провідники польської суспільности взагалі не розраховували на безпечне майбутнє польської меншости в Україні. Її вигляди на спокійне життя були надто слабі вже тому, що соціяльні гасла революції все загострювалися, а польське населення в Україні складалося здебільша якраз із тих соціяльних верств, проти яких саме ці гасла були скеровані.

У тогочасному тяжкому спорі між Києвом і Петроградом про обсяг території майбутньої автономної держави і компетенції її органів поляки не були зацікавлені так безпосередньо, як скажемо, російська меншість. З одного боку, вони менше, ніж хто інший могли бажати збереження міцної централізованої Росії, як сусідки майбутньої самостійної Польщі. З другого боку, поляки добре розуміли, що міцна українська держава, що охоплює у своїх кордонах усі етнографічні українські землі Наддніпрянщини, не залишиться байдужа до долі українських земель за Збручем. У цих обставинах польські провідні кола в Україні воліли мати толерантне відношення до української позиції в цьому конфлікті з російською владою; вони зберігали, мовляв, «дружній невтралітет».

Так само вони ставилися відносно байдуже до обіцянки автономних прав для меншостей. Коли потім були засновані окремі міністерства для справ цих меншостей, то поляки раз це міністерство зайняли, інший раз — залишили його вільним. Власної адміністрації для завідування і опіки над національно-автономними справами польської меншости вони взагалі не збудували.

Зовсім іншою була позиція росіян, чи — за звичною тоді термінологією — «великоросів». Тут взаємовідносини були ясно визначені з самого початку. Було б наївністю сподіватися, що росіяни в Україні перетворяться на щирих прихильників автономної української держави, яка матиме такий обсяг власної компетенції, що дав би їй справді змогу «порядкувати своїм життям».

Російська меншість в Україні була просто стороною у цих переговорах між Києвом і Петроградом. Росіяни в Україні неначе виконували завдання «продовженої руки» петроградської влади, і ця рука простягалася аж до «серця» україн-

ського керівництва того часу, до будинку Педагогічного Музею в Києві. У цьому гарному будинку містився український революційний парлямент, Центральна Рада, у «двох закапелочках»,[8] тому що решта кімнат, включно з великою авдиторією для викладів і з'їздів, були зайняті загоном російських військових летунів, які вперто відмовлялися звільнити будинок.

Правда, ота «російська меншість» не вся складалася з росіян в розумінні національного походження. Між ними була значна домішка — якщо не більшість — елементу, національне походження якого було виразно українське. Ці люди вважали себе, або бажали, щоб їх інші вважали за справжніх росіян, бо вони самі, чи їх батьки або навіть діди-прадіди, асимілювались під впливом русифікаційного процесу, що тривав сторіччя. Український народ втратив таким чином, впродовж цих століть, свою верхівку, інтеліґенцію і заможні верстви. Вони й їхні нащадки перетворилися на «росіян». Що з цього процесу залишилось українським, це було збідніле селянство, яке зберігало етнографічно-мовні ознаки окремішної народности.

Керівна еліта, що стояла тепер на чолі українського національного руху, була, за своїм соціяльним складом, здебільша дітьми селян, сільських духовних та народних учителів. Ця верства встигла досягти певного рівня освіти і засвоїти собі світогляд модерного соціялізму та ідеали національного відродження европейських народів. Цей табір провідників національної революції складався переважно із ще дуже молодих людей — люди старшого віку були там одиниці, — часто студентів, яких захопила хвиля руху і наклала на них часто непосильні завдання і тяжку відповідальність. На ділі цей тягар виявився з часом надто тяжким для їх духових сил і здібностей.

Та частина росіян в Україні, яка з походження була етнографічно-українська, але зараховувала себе до російського народу, була ще більш завзята в спротиві національно-українському рухові, ніж справжні росіяни. Національні українці звали їх глумливо «малоросами». Ці «малороси», так само як і росіяни, що проживали в Україні, справді мали що втратити, якби всі мрії українського руху здійснилися.

[8] *В. Винниченко,* вказаний твір, ч. I, стор. 258.

Адже ж вони були до революції фактичними господарями цієї багатої країни з її родючим чорноземом і необмеженими виглядами на індустріяльний розвиток і добробут. Як горішня соціяльна верства росіян в Україні і разом з ними «малороси» тримали у своїх руках цілий адміністративний апарат країни, керували всіма ділянками життя її населення. Вони творили її освічену верству як професори в університетах, учителі в школах, співробітники й видавці щоденників і журналів, тут також зі значною домішкою зросійщених жидів. Вони (разом з поляками) переважно посідали всі великі і середні земельні маєтки. Вони складали клясу промислових маґнатів — разом з поляками і в чималій мірі, також з жидами. Також велика частина промислового робітництва складалась із прибулих з центральної Росії росіян або зі зросійщених місцевих людей. Тому господарська і суспільно-політична сила цієї «російської меншости» була куди більша, ніж це випливало з формального її відсотка в населенні.

Нині автономія України загрожувала всім цим російським позиціям. Насамперед, не могло бути сумніву, що в новій автономній державі буде неминучий перехід адміністрації до українських рук, раніше чи пізніше. Але також усі інші позиції не можна було вважати забезпеченими за їх попередніми власниками. І це з уваги на соціяльні прагнення революції. У цьому українська влада могла собі дозволити не менш далекосяжні замисли, ніж це робила більшовицька пропаґанда; або як українські діячі це формулювали: український народ не має власної буржуазії. А тому гасло націоналізації великого приватного майна в містах, або проєкти соціялізації земельних маєтків, мало досить виразний національно-український сенс: такими заходами думалося послабити *національну* позицію неукраїнців в Україні і зміцнити *соціяльну* позицію трудових прошарків українського народу. А власне, чому ні, — доводили українці: хіба все це багатство не дісталося неукраїнцям завдяки колоніяльному загарбництву і національному визискові?

Правда, як ми всі швидко в тому переконалися, більшовицькі послідовники ленінського вчення в Україні були ліпшими фахівцями у вживанні гасла «грабуй награбоване», ніж українські «соціяльні прозеліти», і вони вміли вдало використати соціяльні інстинкти українського селянина, як

також ворожнечу до всього українського у російських та у зросійщених робітників у містах, щоб підкопатися під найсвятіші й найсправедливіші мрії української національної революції. Тим часом у той початковий період боротьби українців за самі підстави автономії, у той період, мовляв, дипломатичної боротьби між Києвом і Петроградом, ніхто ще не міг передбачити, як виглядатиме внутрішня контроверсія різнонаціональних факторів в Україні. Але одна річ була зовсім ясна: росіяни в Україні ніколи з доброї волі не примиряться з повним здійсненням українських прагнень; у їх тяжкій боротьбі назовні українцям доведеться добре оглядатися на спротив у середині.[9]

Таким чином ставало більш-менш ясним також для українських політиків, що єдина національна меншість, яку їм, мабуть, вдасться притягнути на свій бік у їх боротьбі за автономію, будуть жиди. Але тако ж тут не все було гаразд з тієї причини, що процес зросійщення як в розумінні культурної асиміляції, так і політичної орієнтації значної частини жидівської інтеліґенції, буржуазії й робітників, зайшов не менш далеко, ніж у тих «малоросів», що про них була щойно мова. Ці зросійщені жиди в Україні були не меншими ворогами українського національного визволення, ніж «малороси». Вони також залишилися у стороні від жидівського національного руху, від сіонізму і жидівського соціялізму. Вони почасти були дуже активні в політичних угрупуваннях російської меншости в Україні як у ліберальних, так і соціялістичних його колах: а коли згодом в країні повіяло більшовизмом, ті з них, яким у цьому не перешкоджав їх соціяльний стан, опинилися також у лавах нових переможців. Вони мали значний вплив, бо були дуже активні в крайовій пресі й культурному житті українського міста. Вони часто репрезентували тут «російську орієнтацію» в політичному житті і почасти сиділи навіть у Центральній Раді, як представники обох головних російських соціялістичних партій — меншовиків і соціялістів-революціонерів. Це вони впадали найбільше увічі українському таборові і викликали ворожі настрої супроти жидів взагалі, хоч ці зросійщені елементи в жидівському політичному таборі були чужі, бо в жидівському суспільстві панувала виразна національна орієнтація. Ці російські патріоти жидівського походження, — а з бігом часу і зі зміною революційної ситуації в Україні, жидівські прозеліти більшовизму, чималою мірою спричинилися до затруєння тих дружніх взаємовідносин, які створилися у першу добу революції між українським і жидівським політичними таборами, насамперед завдяки послідовній політиці національних представників у Центральній Раді, які співпрацювали з українцями в укладанні перших цеглин автономної держави.

[9] Історик протижидівських погромів в Україні, *Чериковер*, оповідає в своїй книзі «Антисемітизм і погроми на Україні» на стор. 62—63 про те, як «загальні демократичні органи в Києві (тобто російська і зросійщена суспільність, С. Ґ.) спочатку активно противилися українському національному рухові. Так постановив один раз Виконавчий Комітет «Ради об'єднаних суспільних організацій» послати свою власну делеґацію до Петрограду до Тимчасового Уряду, що мала б завдання не допустити до здійснення українських плянів на негайну автономію».

Правда, патріотично-російські тенденції, які представники російської меншости жидівського походження проводили в Центральній Раді, в муніціпалітетах, в робітничих радах, в російських часописах, що виходили в українських містах, та в яких працювали асимільовані жидівські інтеліґенти, не були єдиною перешкодою на шляху до гармонійної українсько-жидівської співпраці. Впертий спротив російського уряду супроти бажаного українцями обсягу компетенції автономних органів, далі загострення соціяльних тенденцій селянських українських верств, які успішно визискувала більшовицька пропаґанда, спроба національного українського керівництва протидіяти більшовизації народних мас і війська шляхом загострення національно-патріотичних гасел, усе це разом почало створювати в країні атмосферу політичної і національної дражливости, що не могло не вплинути неґативно на жидівсько-українські взаємовідносини як у народі, так і в політичних чинниках обох таборів. З другого боку, не залишалася без впливу на наміри і пляни державного будівництва українського керівницвта радикальна зміна революційної ситуації, яка сталася з приходом більшовиків до влади в Росії, з вибухом громадянської війни, а потім з наступом більшовицької «червоної ґвардії» на Україну і на Київ. Головне гасло з початкової доби революції про автономну українську державу, як інтеґральну частину федеративної і демократичної Російської республіки, не лише втратило колишню свою популярність у масах українського

люду, але фактично й вигляди на здійснення в нових обставинах. Жидівська національна суспільність, яка щойно засвоїла собі психологічно факт будівництва автономної української держави і ледве почала улаштовуватися між її будівничими чинниками, опинилась раптом серед нової ситуації, коли український табір почав укладати своє загострене національне почуття у нові державницькі форми, які йшли радикально далі початкових автономних постулятів. Політична думка національної жидівської суспільности опинилася на роздоріжжі.

Добрий початок українсько-жидівської співпраці.

Воно справді спочатку здавалося, що ми стоїмо перед добрими і великими можливостями. Також керівники українського руху, як видно, вірили в ці можливості. Принаймні, коли Винниченко писав чотири роки після тих подій історію української революції, він пригадав цей ідеальний стан тодішньої віри у добрі вигляди жидівсько-української згоди. Так, коли він пише про те, як меншості «не могли примиритися з перемогою українства й все намагалися якось затримати її дальший поступ», він додає: «крім єврейських партій».[10] А там, де він описує добрий перебіг першого спільного засідання Центральної Малої Ради з представниками національних меншостей, він каже: «Особливо ця щирість виявлялась у представників єврейських організацій. Вони вже прийняли в свою свідомість Центральну Раду, як свій орган і виступали в ньому, як рівні члени його, з рівними правами, політичними і національними; представник сіоністів промовляв староєврейською мовою, тим маніфестуючи й прихильність сіоністів до української державности і рівноправність єврейства в цій державності».[11]

Урочисті промови на тому першому спільному засіданні Центральної Ради з 12 (25) липня 1917 року не були лише маніфестацією, а віддзеркалювали справжню позицію національно-жидівського представництва в тодішньому українському парляменті. Була, зрозуміло, певна різниця й нюанси

[10] *В. Винниченко*, вказаний твір, ч. I, стор. 296.
[11] *В. Винниченко*, вказаний твір. ч. I, стор. 297/298.

в тих промовах, як і в позиції кожної з п'ятьох жидівських партій, які там представляли жидівську національну меншість, але спільним було в усіх них визнання права України на територіяльно-автономний державний лад, незалежно від того, як викристалізуються врешті взаємовідносини між автономними одиницями багатонаціонального російського державного організму. Цей спільний фронт тривав аж до того моменту, коли стихійний біг подій не спрямував українську політику на шлях повного державного відокремлення від Росії. Тут, коли відкрилася неминучість відірвання українського жидівства від решти жидів у межах Росії, коли стала зовсім реально небезпека розшматування колишнього суцільного національного жидівського тіла, жидівські політичні угруповання спинилися. Так створився перший прорив у неписаній, але фактично до того часу діючій згоді між національними таборами — українським і жидівським. Голосування у Цетральній Раді під час проголошення Четвертого Універсалу зафіксувало цей прорив. Також у цьому не було одностайного ставлення усіх п'ятьох жидівських політичних партій, і різниця між ними відбилась на дальших українсько-жидівських взаємовідносинах.

Засаднича жидівсько-національна позиція.

Якщо бажаємо пізнати справжню засадничу позицію жидівських партій у ту врочисту хвилину, від якої почалася коротка, але справді «золота доба» жидівсько-української співпраці, мусимо придивитися до однієї постанови принципового змісту, яку ухвалив Всеукраїнський Комітет Жидівської Соціял-Демократичної Партії «Поале-Ціон» напередодні підписання угоди між представниками Центральної Ради і делеґацією міністрів Тимчасового Уряду про підстави автономної України і разом з цим про вступ представників національних меншостей до складу Центральної Ради. Ця резолюція, що недвозначно заманіфестувала позитивну позицію жидівських соціялістів в Україні до українських вимог справжнього автономного статусу для країни, мала тоді безсумнівний вплив на переговори між українськими представниками і російськими міністрами. Тому немає нічого дивного, що обидва історики української революції, соціял-демократ В. Винниченко і соціял-революціонер П. Христюк, внесли текст

цієї постанови соціялістично-сіоністичної партії до своїх творів.

Вага цієї резолюції полягає не лише в тому, що вона, як здається, стала в пригоді українській стороні в цих переговорах, але також тим, що вона засвідчила, що жиди ставляться прихильно до українських прагнень. Її значення також у її програмовому змісті, де доводиться доцільність територіяльно-автономного ладу і виправдується встановлення кордонів автономної території в згоді з етнографічним станом його людности. Якраз питання територіяльного обсягу автономної України було одним із найтяжчих пунктів у цих переговорах: українські представники добивалися включення всіх її губерній у кордони майбутньої автономної держави, тоді як російські міністри пропонували обмежитись на п'ятьох. Цей пункт так і залишився спірним у дальшому процесі переговорів аж до остаточного розриву між Києвом і Петроградом. Постанова «Поале-Ціон» визначила також остаточну межу політичної самостійности України, на яку жидівське суспільство могло погодитися, беручи до уваги життєві національні інтереси жидівського колективу, в обсязі загально-російському. Постанова визнала за таку межу перебудування Російської держави на республіканськo-федеративних підставах і включення України, як автономної частини, у ту федеративну республіку. Далі цієї межі «Поале-Ціон» не вважав за можливе піти. Кілька місяців пізніше, коли українська революція вступила в другу свою вирішальну добу, і Центральна Рада проклямувала державну незалежність України, «Поале-Ціон», у згоді з цією постановою, й разом з іншими трьома жидівсько-національними партіями, утрималася від голосування. З усіх п'ятьох жидівських партій один «Бунд» голосував, разом з росіянами, проти проголошення України самостійною державою.

«Бунд» не керувався при тому голосуванні міркуваннями жидівсько-національними, лише виходив «з інтересів революції». Вже при іншій нагоді, коли українські партії поставили на рішення Малої Ради пропозицію про скликання окремих українських Установчих Зборів, чотири з п'ятьох жидівських партій голосували разом з українцями, але представник «Бунду» був проти і мотивував своє неґативне ставлення «інтересами революції». Він тоді заявив, між іншим: «. . .Ми дивимося на розрив з Російськими Установчими Зборами як на контр-революційний вчинок і будемо проти того боротися»[12]. Решта жидівських партій не вбачала жадної небезпеки для здобутків революції в скликанні власних Установчих Зборів для України, що дали б країні державну конституцію, підстави для реґулярних законодавчих установ та встановили б компетенцію і порядок діяльности постійного уряду. Навпаки, вони бачили у цьому всьому якраз забезпечення цих здобутків. Вони не бачили, чим власні Українські Установчі Збори загрожують майбутньому федеративному устроєві Російської республіки.

Ця постанова «Поале-Ціон» не оминула також нагоди сформулювати підстави організації національного життя меншостей в автономній Україні. Вона проклямувала засади національно-політичної автономії для меншостей на персональній основі і з'ясувала організаційні підстави такої автономії. Висловлене було також бажання, щоб ці основи були встановлені за спільною згодою всіх народів в Україні, а також, щоб вони були згодом ратифіковані федеративними Російськими Установчими Зборами.

У зв'язку з тими засадами партія «Поале-Ціон» бажала: по-перше — щоб Тимчасовий Уряд визнав Центральну Раду і Генеральний Секретаріят автономними центральними органами українського народу, по-друге — доручити Центральній Раді, щоб вона, разом із представниками національних меншостей, опрацювала основи організації територіяльно-автономного ладу в Україні.

Варто відзначити, що головні засади постанови «Поале-Ціон» у той час були у згоді з думками і бажаннями української політичної верхівки. Вони також були згідні з намірами решти жидівських партій, політика яких також велась ще довгий час у дусі цієї резолюції. Наводимо тут частковий текст тієї постанови «Поале Ціон».[13] «Виходячи з погляду, що всі нації Росії мають безумовне право на політичне і культурне самовизначення, Окружний Комітет вітає тривале змагання українського народу до самоорганізації на автономно-демократичних основах. Визнаючи гасло державного ладу в Росії на республіканськo-федеративній підставі, Окружний Комітет уважає необхідним підтримувати у відношенні

[12] *І. Чериковер*, вказаний твір, стор. 66.

[13] Наводимо тут частковий текст тієї постанови «Поале-Ціон» за книгою *Винниченка* «Відродження нації», т. I, стор. 287/288.

до України домагання національно-територіяльної автономії сеї округи в етнографічних межах, у такім розумінню, що географічно вся автономія має обіймати одностайну територію, в якій більшість населення становлять члени української нації. При сім у виборах до Центральної Установи представників України (сойм) має брати участь усе населення України, без різниці національности, а вибори мають бути загальні, рівні, безпосередні, тайні, без різниць полу і пропорціональні. Для оборони інтересів національних меншостей, які живуть на Україні (руських, євреїв, поляків й ін.), вони повинні мати право автономно управляти національними справами, відокремленими від компетенції загально-державного парляменту, Українського Сойму, й органів місцевого самоврядування. Тому нації меншостей утворюють місцеві органи національного самоврядування окружні, все-українські органи й загально-російські — на персональних основах (представничий і виконавчий). Головні основи територіяльно-політичної автономії України, національно-політичної автономії національних меншостей, межі компетенції автономних органів і публичні права мов тих націй у всіх державних, окружних і місцевих органах — установлюються за згодою всіх живущих на Україні націй і мають бути затверджені всеросійськими Установчими Зборами через основне, загально-державне законодавство».

Винниченко написав кілька вступних рядків до тієї жидівської постанови. Наводимо його головні зауваження: «Особливо євреї, чисто еврейські політичні партії, поставились розсудливо, а деякі з них навіть прихильно до ідеї української державности. Не маючи самі претенсій на національне панування на Україні, розуміючи, що при демократичному ладі пануюче становище повинна зайняти та нація, яка складає більшість населення; розсудивши, що українці не сьогодні, то завтра неминуче витиснуть панування руських, вони не мали ніяких підстав для боротьби з українством за панування руських. Вони прийняли в свою свідомість ідею української державности, як факт, як щось природне й неминуче, вклали її в свій світогляд, пристосували до неї свої власні прагнення і цілком свідомо рішуче й послідовно визнали себе громадянами Української Держави в тій формі її, в якій зазначалось в Універсалі».

Україна стає автономною державою.

Переговори між петроградськими міністрами і представниками Центральної Ради закінчились угодою. Про досягнену угоду обидві сторони довели до відома суспільства, кожна від себе: Тимчасовий Уряд окремою деклярацією з 2 (15) липня, а Центральна Рада 2-им Універсалом 3 (16) липня 1917 р. Угода на ділі зафіксувала стан, якого досяг тоді український національний рух, або, якщо назвати дитину її справжнім ім'ям, українська революція. Хоч в обох цих документах слово «автономія» навіть не згадувалось, постав на ділі з того автономний лад в Україні з власним парляментом — Центральною Радою — і власним урядом — Генеральним Секретаріятом. Рішальним у цій угоді в розумінні перемоги гасла територіяльної автономії було, що від тоді в парляменті і в уряді мали сидіти як рівноправні члени обох цих органів, як спільні господарі автономної держави *всі* національності, що жили в Україні, у належній пропорції: українці, росіяни, жиди й поляки.

Центральна Рада в цьому новому складі ухвалила 16 (29) липня, в цей раз уже не як революційне представництво *одного* з народів України, а вже як законодавча інституція *країни*, «Статут вищого управління України». Правда, цей статут мав ще бути затверджений петроградським урядом, але в суспільну свідомість усіх народів країни він увійшов як конституція автономної України.

Меншості дістають посади віце-секретарів у Генеральному Секретаріяті.

Цей основний закон автономної Української держави постановив, уперше на протязі історії жидівського народу у розсіянні, співучасність на конституційній основі офіційного представника жидівського народу в складі уряду України. Додаток до п. 8 Статуту створив три посади віце-секретаря справ національних меншостей: російської, жидівської і польської

Ці віце-секретарі входили до складу Генерального Секретаріяту для національних справ, але визнавалися як рівноправні з генеральним секретарем (українцем), кожний у ме-

жах справ його меншости. Цей момент підкреслив порядок затвердження віце-секретарів разом з генеральними секретарями Малою Радою, або як вона називалася формально: Комітетом Центральної Ради.

Другий важливий пункт у Статуті, з погляду конституційного стану меншостей, стосувався їх мовних прав. П. 20 Статуту твердив у цьому сенсі виразно, що «усі закони, адміністративні розпорядки і постанови, які будуть видані українською мовою, мають публікуватися також мовами меншостей: російською, жидівською і польською».

До Статуту був доданий список членів Генерального Секретаріяту й між ними перший віце-секретар для жидівських справ — *Моше Зільберфарб*. Цим був зроблений перший формальний крок до створення жидівської національної автономії в Україні.[14]

Замість «Статуту» — «Інструкція».

Російський уряд цього Статуту не затвердив. Політично права частина цього уряду демісіонувала на знак протесту проти київської угоди з Центральною Радою. Тим часом вибухло перше більшовицьке повстання проти Тимчасового Уряду. Воно не вдалося, і в Петрограді створено новий Тимчасовий Уряд, на цей раз з Керенським на чолі, але, як реакція на більшовицьке повстання, з більш правим ухилом. Новий петроградський уряд не визнав себе відповідальним за угоду, яку уклали міністри попереднього уряду в Києві. Ця угода ніби повисла в повітрі. Між Києвом і Петроградом почались переговори наново, які скінчилися тим, що на Україну була послана, — замість пропонованого Центральною Радою «Статуту вищого Управління України» — «Тимчасова Інструкція Генеральному Секретаріятові Тимчасового Уряду на Україні».

Справа, розуміється була не в зміні назви, точніше, не лише в цьому. Головна різниця між Статутом та Інструкцією полягала у наступних трьох точках: по-перше, компетенція влади автономних органів була дуже звужена; по-друге, територія автономного краю була зведена до якихсь п'ятьох губерній; по-третє, до Генерального Секретаріяту мали ввійти чотири неукраїнські члени на весь його склад з дев'ятьох.

Три віце-секретарі для справ національних меншостей залишились надалі також у новому складі Генерального Секретаріяту. Пункт 3 в Інструкції формулював це так: «При Секретаріяті для національних справ заводиться три посади товаришів секретаря з тим, щоб усі чотири найчисленніші національності України мали кожна свого представника в особі секретаря або одного з його товаришів».[15] Розуміється, петроградський уряд не скасував посади національних секретарів не з своєї відданости до засад національної автономії, а з розрахунку, що цим способом зміцниться ще більше вплив неукраїнців у автономному виконавчому органі країни.

Жидівські представники стали рішучо на боці українців.

«Інструкція» була видана 4 (17) серпня 1917 р., рівно через місяць з дня проголошення Другим Універсалом про заключення угоди з делеґацією Тимчасового Уряду. Своїм змістом вона на ділі скасувала найважливішу суть тієї угоди. Хвилювання й обурення в українській суспільності було велике. Мала Рада збиралася у ті дні майже щовечора, щоб заслухати поточну інформацію про перебіг переговорів делеґації Центральної Ради в Петрограді. У ці зворушливі хвилини наочно з'ясувалось, що національні жидівські представники тримаються твердо і непорушно умови з 3 липня, розуміють український біль і вважають себе спільниками у боротьбі за виконання цієї умови. На одному з цих засідань Малої Ради, коли зачитано телеграму від української делеґації, яка драматично з'ясовувала стан переговорів, виступив член Ради від «Поале-Ціон» і в короткій, схвильованій і палкій промові дав стислий вираз позиції жидівських національних кіл. За ним почулися подібні заяви співчуття і протесту проти нової політики Петрограду решти жидівсько-національних членів Ради. Це була маніфестація здійсненої дружньої співпраці національних рухів обох народів.

---

[14] *М. Зільберфарб.* Жидівське міністерство і жидівська національна автономія в Україні (идиш), Київ 1920.

[15] *В. Винниченко,* вказаний твір, ч. I, стор. 316.

Утворення Української Народної Республіки.

Українські керівні кола тяжко і довго вагалися, чи прийняти ту «Інструкцію», не зважаючи на згадані великі обмеження, або її відкинути і стати на шлях революційного спротиву центральному російському урядові. Врешті переміг холодний розум над природним обуренням. Вони перейняли владу над країною разом із згаданими обмеженнями компетенції і теренового обсягу. Вони твердо вірили у свою остаточну перемогу і були певні в справедливості своїх прагнень. Хід подій дуже швидко оправдав їхні рішення і надії.

Наприкінці жовтня 1917 року більшовики вдруге підняли повстання проти Тимчасового Уряду і на цей раз їм вдалося захопити владу в Росії. Тим скінчилось, разом з урядом Керенського, також коротке життя його «Інструкції» для України. Тут покищо цемент національного руху далі тримав разом різні політичні і соціяльні елементи нації навколо спільного фронту боротьби за спільні національні домагання. Вони зуміли вдало скористатися початковою слабістю нових, більшовицьких панів Росії, влада яких не йшла тоді за межі центральної Росії, власне трималася більш лише в містах, а поза тим вони вступили в тяжку громадянську війну з «білими» військовими формаціями. За цих обставин було зовсім зрозумілим, коли українське керівництво рішило не лише повернути Центральній Раді усі ті права, які були досягнені в умові з 3 липня, але зробити необхідні кроки, щоб консолідувати владу Києва на усьому просторі української землі. Нарешті настав момент, коли можна було здійснити обіцянку Першого Універсалу порядкувати своїм життям. 7 (20) листопада 1917 року Центральна Рада проголосила у своєму Третьому Універсалі заснування Української Народної Республіки. На ділі у комплексі Східньої Европи постала нова самостійна держава.

Разом з цим сталося в жидівському житті фактично те, чого жидівське суспільство ввесь час побоювалось, не маючи змоги тому запобігти: дарма були всі застереження жидівської політики проти порушення цілости російського жидівства: міць відосередних чинників революції призвела з об'єктивною неминучістю до розвалу колишньої імперії, а тим самим до пошматування п'ять-шість-мільйонового жидівського суспільства. Вже відновлення самостійної Польщі відокремило від того російського жидівства більше третини.

А тоді дійшла черга до двох мільйонів українських жидів. Тільки що жидівська суспільність тут все ще трималась ілюзії великої, неподільної російської держави і вірила далі, що федеративна засада все ж може перетворити цю ілюзію на реальну дійсність. А цим, мріялось, вдасться також врятувати ту найбільшу гілку світового жидівства, яка зосередила в собі найкращі творчі культурні сили народу, була головним носієм і вирішальним чинником сіоністичної ідеї національного відродження на старій батьківщині. Ця вперта віра у ту ілюзорну мету перешкодила впродовж довгого часу витворенню ясної політичної лінії у жидівському таборі в Україні. Позиція п'ятьох жидівських партій цього табору в Центральній Раді не була одностайна, попри окремі моменти особливого характеру; ця позиція не була досить виразною в голосуваннях, які, як здавалося в перспективі тих часів, були вирішальними для долі країни. Таким чином, українці й жиди поділили між собою відповідальність за те, що той жидівсько-український «шлюб» врешті не був щасливий.

З проголошенням Української Народної Республіки у Третьому Універсалі Центральної Ради українська державна думка зробила рішучий крок на шляху до створення самостійної держави, але все ж, тим часом, ще не зробила останніх рішень з цього кроку. Не зважаючи на почуття образи й обурення, з якими українські політики повернулися з останніх переговорів з Тимчасовим Російським Урядом, не зважаючи на просто ворожий настрій у масах українського люду до Росії, джерелом якого були відомості й чутки про непристойне трактування української делеґації петроградськими панами, не дивлячись, нарешті, на розчарування від змісту «Інструкції», яка була сприйнята суспільною думкою країни як грубе порушення урочистої обіцянки, не дивлячись на такий несприятливий психологічний стан, все ж Третій Універсал не відступив також від обіцянки не порушувати цілости Росії. Ця обіцянка була формульована так:

«Від нині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів».[16]

---

[16] *В. Винниченко*, вказаний твір, ч. II, стор. 75.

Залишення федеративної засади як інтеґральної частини української політики, не вважаючи на те, що ілюзорність її здійснення була наявною, задовольнило також на цей раз жидівську суспільну думку. Справді жидівські національні партії голосували всі, разом з цілим українським загалом, за Третій Універсал і проклямування Української Народної Республіки.

Тяжко було б уявити собі іншу поведінку жидівських національних представників у Центральній Раді у той вирішальний момент. Адже цей самий Універсал не лише проголосив постання української держави, але заразом подбав про становище неукраїнських народів у новій державі. Коли угода 3 липня включила трьох віце-секретарів до складу Генерального Секретаріяту, які мали представляти три головні національні меншості і стояти на стороні їх національних інтересів, то цим був зроблений перший крок до заведення автономного управління національними справами меншостей. Потім швидко був зроблений другий крок на цьому шляху. Відразу після більшовицького перевороту в Росії, Центральна Рада і Генеральний Секретаріят перебрали усю законодавчу і виконавчу владу в повному обсязі як щодо ділової компетенції, так щодо території, на яку ця влада поширювалася. Замість п'ятьох губерній, які «Інструкція» дала під українське управління, тепер були включені в обсяг української влади 11 губерній, де етнографічно українська людність становила більшість. Третій Універсал докладно перераховував усі ті губернії за їхніми назвами. Щождо ділової компетенції, то були негайно відновлені ті секретаріяти, які «Інструкція» залишила у компетенції Петрограду. При цій нагоді були, за ініціятивою жидівського віце-секретаря, підвищені всі три віце-секретарі у справах національних меншостей до повноправних генеральних секретарів. Слід відзначити, що національний український інтерес при цьому не лише не втратив, але навіть виграв від цієї зміни. Як пам'ятаємо зі сказаного про склад Генерального Секретаріяту, за «Інструкцією» до нього входило на загальну кількість дев'яти секретарів — чотири неукраїнці. І це крім трьох неукраїнських віце-секретарів. Російський уряд сподівався цим шляхом добре забезпечити свій вплив на діяльність Генерального Секретаріяту. Тепер усе це змінилось: формально до нового складу українського уряду ввійшли лише ці три генеральні секретарі від меншостей.

Поскільки у різні моменти до цього уряду входили ще генеральні секретарі неукраїнці, то це було з доброї волі українського політичного табору і з міркувань політичної доцільности.

Так настав в Україні новий стан. Фактично тут була власна українська держава, в якій були засадничо, конституційним шляхом, забезпечені права національних меншостей. Третій Універсал з 7 (20) листопада 1917 року формулював цю обіцянку національним меншостям так:

«Український народ, сам довгі літа боровся за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні сущих, тому оповідає: *що народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію* для забезпечення їм права та свободи самоврядування в справах їх національного життя».[17]

Могло здаватися, що ідилія була повною. Але навіть тут не обійшлося без «краплі дьогтю в бочці меду». І якраз то були цим разом жидівські представники, які подбали про цю домішку. Правда, вони оголосили, що голосувати будуть за Універсал; але мотивували своє формально-позитивне відношення у супроводі таких застережень, — все оглядаючись на «інтереси революції» та вказуючи на небезпеку цього акту для цілости Росії, — що викликали бурхливі протести серед численної української публіки на ґалеріях парляменту (це було урочисте засідання повної Центральної Ради), а також роздратували українських членів парляменту: вони просто зіпсували їм велике національне свято. Член Ради від «об'єднаних жидівських соціялістів», Літваков, можна сказати, навіть пролив «патріотично-російську» сльозу, заявивши, що «проголошення Української республіки може зробити враження, мов би ми відірвали частину від живого тіла Росії».[18] Тепер по сорока роках і після того, що українська революція закінчилася катастрофою для обох народів, після того як цей самий Літваков і йому подібні були знищені в більшовицьких катівнях, можемо залишити на вирок історії, чи був у цих заявах жидівських представ-

[17] *В. Винниченко*, вказаний твір, ч. II, стор. 78/79.
[18] *І. Чериковер*, вказаний твір, стор. 67.

ників якийнебудь політичний чи тактичний сенс з погляду справжніх інтересів жидівського народу.

Вплив перемоги більшовиків у Росії на Україну.

Дивлячись з історичної ретроспективи на події тих днів, може комусь здаватися, що якраз з цього жидівського плачу над «роздертим тілом Росії» почалася нова доба у взаєминах між жидами і українцями. На ділі, причини цієї зміни слід шукати не в поведінці жидів. Вона не полягала також у тому, що жидівська суспільність насторожилась, спостерігаючи загострення націоналістичних настроїв в українському таборі. Хоч, як перше, так і друге були до цього причетні. Справжня причина полягала в радикалізації діючих у революції сил і у впливі цієї радикалізації як на український, так і на жидівський табори.

У Росії більшовики міцно опанували ситуацію. Більшовики були ліпшими фахівцями, ніж хто інший у застосуванні методів для того, щоб повернути «заблукану українську вівцю» до російської «отари». Їх радикальні гасла почали поступово, але систематично підкопуватись під недавно ще тривкий у його національних почуваннях український табір. Українське керівництво, так само як більшовики, мало в програмі низку радикальних мір, які також були врочисто перечислені у Третьому Універсалі. Але не було видно жодної радикальної акції в цьому напрямі. З цього погляду була велика подібність між урядом і партіями української держави й колишнім російським Тимчасовим Урядом. Як там, так і тут народ мав терпеливо чекати на майбутні Установчі Збори, на те, що вдасться переконати воюючі сторони розпочати мирні переговори, або сподіватись на діяльність земельних комітетів для упорядкування земельної справи і знову чекати на рішення Установчих Зборів. А більшовицькі аґітатори обіцяли все негайно і самочинно провести. Замість цього українці покладалися на те, що з дальшим поступом на шляху до повної національно-державної самостійности вони зуміють утримати в шорах розбурхані селянські і робітничі маси народу навколо свого національного руху і таким чином зупинити «більшовицьку пошесть» на кордоні нової держави. Раз ставши на цей шлях, вони на кожну радикалізацію соціялістичних гасел більшовиками мусіли відповісти радикалізацією гасел українського націоналізму, що на ділі не могло не супроводитися збуджуваннями ворожнечі до неукраїнських народностей. Особливо сприяв цьому похід на Україну «червоної ґвардії» Муравйова. А поскільки найлегше викликати ворожі почуття до жидів, наслідком цього процесу було, що взаємовідносини з жидівським населенням у містах і містечках були просто затруєні, але охоронити українського селянина і вояка від більшовицької зарази не пощастило.

Розуміється, ця зміна у взаємовідносинах між українським і жидівським таборами не наступила відразу. Це був порівнюючи довгий процес, який лише почався після проголошення Української Народної Республіки. З цього моменту виявилося, що нова держава має в більшовицьких панах Росії відвертих і рішучих ворогів. Більшовики не почали дискусії з українцями в питаннях автономії, федерації й інших подібних «буржуазних дурниць», як це робив кілька місяців тому демократичний уряд Росії. На проголошення власної української демократичної держави вони відповіли шаленою пропаґандою серед українського селянства і в українському війську. Наслідком цієї підривної праці настав справжній хаос в українських національних військових з'єднаннях, з яких деякі проголосили себе «невтральними» у боротьбі між Центральною Радою і більшовицькою «червоною ґвардією», яка розпочала наприкінці 1917 року наступ проти Української Республіки, оголосивши, що вона несе советську владу з далекої півночі «на вістрях баґнетів».[19]

Україна стала самостійною державою.

Таким чином Україна опинилась в стані явної війни, яку розпочав російський уряд проти неї. За цього стану речей у керівників української політики не було підстави триматися далі засади федерації з державою, яка не перебирала в засобах боротьби проти їх країни й народу. Проголошення України самотійною державою було в цих обставинах лише логічним кроком, неминучим наслідком збройного нападу російських більшовиків.

[19] Наказ полковника Муравйова, ч. 14 з 30 січня 1918 р.

Проголошення України самостійною державою було, разом з цим, спробою викликати в народі почуття національної гордости, поставити перед ним мету, що за неї варто битися і принести жертви, й тим самим затримати ширення більшовицької зарази, яка розкладала перед тим ще стійкі в їх національному настрої селянські маси й національні українські полки.

Проголошення самостійности України Четвертим Універсалом Центральної Ради сталося 9 (22) січня 1918 року. Ворог стояв перед брамами Києва; значна частина території України була вже під владою більшовицьких військ. Цей акт в обставинах того часу був не так актом перемоги української революції, як наслідком поразки в боротьбі з національним ворогом українського народу. Він поглиблював почуття образи і ворожнечі до неукраїнських народностей, до тих усіх, хто або сприяв, як вони вважали, перемозі росіян над ними, або тримався осторонь і не поміг їм у боротьбі проти цього ворога. Наявне неґативне ставлення всіх національних меншостей до акту проголошення самостійности, яке було маніфестоване або в голосуванні проти або в утриманні від голосування, як це було в більшості жидівських представників, було сприйняте українським табором як ворожий виступ, який побачив себе осамітненим у боротьбі з більшовицькою Москвою.

Ця ворожнеча була скерована до всього неукраїнського в країні. Але на ділі ввесь біль, увесь гнів, усі розбурхані національні почуття були кинуті на голови жидів. Київ був зайнятий більшовицькою червоною ґвардією. Уряд і Центральна Рада відійшли до Житомира. Був укладений мир з Центральними Державами — Німеччиною і Австрією. За цим договором на Україну прийшло німецько-австрійське військо. Уся територія України була очищена від більшовицьких військ. Московська влада була примушена примиритися з установленою німцями демаркаційною лінією між Росією і Україною. Разом з німцями повернулися також частини українського війська, що залишилися вірними Центральній Раді. В процесі цих подій і повороту українського війська почалася хвиля протижидівських виступів.

Вже ці перші ексцеси чимало турбували українську національну інтеліґенцію, яка розуміла ввесь сором і всю небезпеку цих дій для української державности. Один з представників молодої інтеліґенції, соціял-демократ і нащадок

старовинної традиційно-національної, заможньої української родини, Левко Чикаленко, який інтервеніював, разом із жидівською делеґацією, у військової влади з приводу тих перших погромів, формулював тоді свою думку в цій справі так: «Вони потоплять волю України в жидівській крові».[20] Але, не зважаючи на ясну свідомість фатальних наслідків з відродження «традиції гайдамаччини» щодо жидів, ніколи вже не вистачило сили у відповідальних за політику українського табору покласти твердою рукою кінець цій фатальній дійсності.

Розуміється, що відповідальні люди обох таборів ледве чи усвідомляли собі тоді належно всю вагу тих наслідків, які матиме той або інший політичний крок у такий переломовий момент, у якому опинилася тоді національна українська революція. Жидівський табір жив почуттям і поняттями, які з перемогою більшовиків у Росії втратили всякий реальний зміст: бо жидівство колишньої Росії було вже фактично роздерте на окремі шматки; і якщо ще можна було з нього щось спасти, то це були жиди України, за умови, що вдасться відбити більшовицьку навалу і зберегти в Україні демократичний лад. Голосування жидівських представників у Центральній Раді за проголошення самостійности України не могло тоді практично допомогти в будь-чому українцям, але їх відмова підтримати своїми голосами це проголошення, і то в переломовий момент боротьби українського табору за його найсвятішу національну мету, принесло цьому таборові глибоке розчарування. Жидівський національний табір був власне єдиним неукраїнським чинником в країні, й особливо в місті, на підтримку якого українці покладалися. Українці мали підстави вірити, що обіцянка завести в Україні національно-автономний лад для національних меншостей принесе їм певні симпатії в неукраїнській частині населення. На ділі, та національна автономія справді цікавила лише жидів, а решта меншостей залишилась просто байдужою до українських обіцянок. Жидівська суспільність прийняла автономію з почуттям щирої вдячности, а вже діючий Генеральний Секретаріят Жидівських Справ і особа жидівського генерального секретаря, повноправного члена українського уряду, були предметом гордощів ширших верств жидівського населення. Навколо того

---

[20] *І. Чериковер*, вказаний твір, стор. 104.

Секретаріяту почало зосереджуватися все національне життя українського жидівства.

Національно-персональна автономія для меншостей була, можливо, для українського політичного керівництва, як для української суспільности взагалі, певною «політичною трансакцією», яка, з їх погляду, ті меншості так чи інакше зобов'язувала. Було, без сумніву, між українськими національними діячами також чимало таких, які були принциповими прихильниками цих автономно-національних прав. Найбільше зобов'язувала ця національна автономія саме жидівську меншість, як було видно з того, яким цінним був цей здобуток української революції в очах жидівського населення. Так, принаймні, дивилися на справу українці. Коли ж жидівські представники в Центральній Раді виявили намір зупинитись, мовляв, «зіскочити з воза», не піти за українською більшістю до кінця і не голосувати разом з українцями за проголошення державної самостійности, то цей намір вразив українців як страшна несподіванка. Ясно, що неґативний ефект цієї несподіванки був неминучий.

На ділі це не було лише несподіванкою. Те утримання від голосування мало певну передісторію. А було так: українці, як вони це робили завжди, тримали свій плян проголошення самостійности у повному секреті від неукраїнських членів Ради аж до останньої хвилини. Взагалі елемент недовір'я і підозри так ніколи й не зник у міжнаціональних стосунках навіть серед відповідальних чинників, що сиділи поруч у парляменті й уряді і робили спільну працю. Звичайно, український табір рішав усе, не притягаючи до поради навіть тих неукраїнців, на допомогу яких він покладався. Українські партії давали тоді своє готове рішення до Центральної Ради і ставили неукраїнські партії, мовляв, перед доконаним фактом. Так воно було з проголошенням Третього Універсалу, так і потім, коли «шило вилізло з мішка», розпочалися гарячкові наради з представниками меншостей, бо ж на цей раз українцям ішлось дуже про те, щоб досягти згоди меншостей на проголошення України самостійною державою. Нарешті погодились у довгих нарадах на тому, що ще до проголошення самостійности буде прийнятий закон про національно-персональну автономію для меншостей. Дійсно, український табір дотримав цю умову і ще до того, як Четвертий Універсал був поставлений на порядок дня у Великій Раді, закон про автономію для меншостей був прийнятий, і то одностайно, в Малій Раді. Через цю процедуру затрималось прийняття Четвертого Універсалу на два дні і відбулося фактично 11 (24 січня), а не 9 (22), яке увійшло в історію як офіційна дата заснування незалежної Української Республіки. Видно, українці були переконані, що тим вони набули принаймні моральне право на урочисте одностайне голосування всієї Центральної Ради, всіх її членів, українців і неукраїнців разом за Універсал. Коли ж по прочитанні Універсалу — треба собі при цьому уявити цю урочисту і разом з цим гарячково-напружену атмосферу, яка була того вечора як у залі засідання Ради, так і на переповнених народом ґалеріях — росіяни підняли руки проти (ці «росіяни» були здебільшого зросійщені жиди), а з ними підняли руки проти Універсалу також представники жидівського «Бунду», решта ж жидівських національних представників утрималася від голосування (представники сіоністів просто не явилися на засідання), — то ця сцена зробила на всіх присутніх українців гнітюче враження, і відповідним було реаґування публіки з ґалерії. Подібна сцена повторилася в Центральній Раді за кілька тижнів пізніше, коли ухвалювали укладення миру з Центральними Державами. Правда, жидівські представники — але знову крім «Бунду», який також і цим разом тримався позиції російських меншовиків у Раді, — голосували тепер разом з українцями. Але знову ж, як вони це зробили при голосуванні Третього Унівесалу, виголосили промови повні застережень, які схвилювали українську публіку на ґалерії такою мірою, що голова Ради, усіма шанований старий професор Михайло Грушевський велів очистити ґалерію від публіки.

Тодішня поведінка жидівських партій зовсім не віддзеркалювала також одностайного ставлення жидівської суспільности до української національної революції. Вже тоді в жидівських партіях було чути голоси тих, які вірили в доцільність спільного шляху з українською демократією. Поперше, вони вказували на те, що розпад Росії був об'єктивним процесом, якого жодне голосування жидівських представників у Центральній Раді не зупинить. По-друге, не можна допустити до повного розходження з українським табором хоч би з суто еґоїстичного міркування, бо це загрожуватиме такому велетенському здобуткові жидівського народу, як національна автономія. Нарешті, якщо прийде кінець жидівсько-українській співпраці, то в українському

таборі запанують крайні шовіністичні кола, і наслідки такого реакційного звороту будуть напевно на шкоду як інтересам революції, так і жидівському народові.

«Революційна демократія» й «Інтереси революції».

Не слід забувати, що в ті часи вся атмосфера була немов би наелектризована революційними гаслами, під впливом яких перебували соціялістичні кола. Такі гасла, як «революційна демократія», або «інтереси революції», були тоді якимись «фетишами», що для них люди забували життєві реальні інтереси, які призвели до революції і яким ця демократія мала служити. Ті «фетиші» стали в процесі революції мов би самоціллю, якій приносилися в жертву справжні інтереси народу. Такий стан був тоді і в жидівському суспільстві, а, мабуть, тут цей стан був найгірший. Головну ролю в жидівському суспільстві грали соціялісти, хоч вони чисельно становили меншість народу. Три жидівські соціялістичні партії часто поводилися як зачаровані цими «революційними фетишами». Зокрема високо стояв у них авторитет більшовиків, які здавалися тоді виразниками соціялізму й справжньої революційної активности. Цей авторитет особливо виріс, коли більшовики стали володарями в Росії. Українці вказували на те, що як більшовики, так і російські соціялісти в Україні обороняють на ділі імперіялістичні інтереси Росії, а не революції, коли вони мотивують свій спротив українським національним прагненням — «інтересами революції», або боротьбою проти «контрреволюції». З жидівських соціялістичних партій це був особливо «Бунд», який оглядався в своїй політиці щодо української справи на російських меншовиків, а пізніше просто на більшовиків. Але також решті жидівських соціялістів бракувало мужности і рішучости для того, щоб зайняти власну, самостійну позицію, яка б відповідала виключно інтересам жидівського народу. Для цього є дуже характерний приклад. Коли українці почали формувати власні національні військові частини, вони відмовились допустити туди жидів, хоч жидівські вояки з України в російській армії просилися до українських формацій і особливо домагався цього союз жидівських фронтовиків, який тоді організувався. І серед сіоністів виникла думка створити власні жидівські військові формації з жидівських солдатів в армії, які узяли б на себе охорону життя і майна в жидівських містечках, що тоді часто ставали жертвами солдатських банд, які покидали самовільно фронт. Цей плян не був здійснений, бо жидівські соціялістичні партії були проти нього, а міністерство жидівських справ, яке мало взяти ці жидівські формації під свою опіку, перебувало під виключним впливом соціялістичних партій. Цей плян був відкинутий як «націоналістичний», тобто «контрреволюційний». Дуже можливо, що якби такі жидівські формації були створені, вдалося б пізніше запобігти поширенню погромів.

*

Українська революція, і з нею жидівський національний рух, досягли разом, і в певній взаємозалежності, здійснення найбільших своїх національних прагнень. Але цей найвищий пункт став швидко початком трагічного процесу, поворотного руху вниз до безодні. Найвищий успіх перетворився на початок кінця.

І все ж у нашу добу українська мільйонова діяспора урочисто святкує дату 22 січня, як найбільше національне свято українського народу. Тяжко виміряти, чия трагедія була страшніша у ті роки спаду революції в Україні, — жидівська чи українська: кожний сприймає свій власний біль чутливіше. Мабуть, було б добре, якби жидівська суспільність так само зберігала в своїй пам'яті не лише біль, але й радість тих часів.

Справді велика була наша радість у ті дні. Не лише в політиків, але й у ширших колах жидівського населення. Телеграфічні оповіщення вийшли тоді з Києва до всіх значних жидівських осередків від імени жидівських установ і окремих діячів. Вони доводили до відома жидівства поза межами України велику новину про досягнуту національну автономію.

Україна стала автономною
й жиди дістали свого першого віцесекретаря.

Знаємо вже з раніше сказаного, що створення окремої посади віцесекретаря жидівських справ (також російського і польського) було формально пов'язане з угодою між українською Центральною Радою і російським Тимчасовим Урядом. Знаємо також, що з укладенням цієї угоди російський уряд мовчазно визнав автономний статус України, хоч у тексті угоди слово «автономія» зовсім не було згадане.

Ця угода, як сказано, пережила вже від самого початку тяжку кризу: територія автономного краю і компетенції крайового уряду були значно звужені. Але врешті українці рішили повестися згідно з жидівським народним прислів'ям: «Від свині — принаймні щетина». І взялися упорядковувати свою хату: склали новий Генеральний Секретаріят; і в його складі — три віце-секретарі від меншостей. Росіяни свого віце-секретаріяту тоді не обсадили, зробили це лише жиди і поляки. Першим віце-секретарем жидівських справ був іменований д-р Моше Зільберфарб. Це був фактично *день народження жидівської національної автономії в Україні.*

Як при народженні першої автономної *країни* не було згадане саме слово «автономія», так оминули назвати дитину її іменем також при народженні першої автономної *нації* — жидівської. Але вже у першій «Деклярації жидівського віце-секретаря» від 1 жовтня 1917 року, яка формулювала програму майбутньої діяльности віце-секретаріяту, трактувалося з повною ясністю жидівську національну автономію, її історичне коріння, її істоту й величезну принципову важливість. Тому варто зупинитися на цьому історичному документі.[21]

---

[21] *М. Зільберфабр.* Жидівське міністерство і жидівська національна автономія в Україні (ідиш), Київ 1920, стор. 8/15 (Додатки).

Деклярація жидівського віце-секретаря.

Вперше, говориться в деклярації, маємо визнання національних вимог жидівського народу, «прагнення ширших жидівських народних верств до національної автономії» — «Створений окремий віце-секретаріят для жидівських справ, на чолі з віце-секретарем, якому надані, в рамках жидівських справ, права генерального секретаря. У віце-секретаріяті жидівське населення України дістало орган державної влади, обов'язком якого було стояти на сторожі членів жидівської нації і захищати їх проти будь-яких юридичних чи фактичних обмежень їх громадянських і політичних прав; віце-секретаріят має упорядкувати, на основі свободи і демократії, внутрішнє життя жидівської нації, її існуючі установи й творити нові для задоволення нових, зростаючих національних потреб».

«Жодне правило, жодний розпорядок чи закон, які стосуються внутрішнього життя жидівської нації чи її прав, не може набрати законної сили без згоди і підпису віце-секретаря».

«Першим обов'язком віце-секретаря буде випрацювати, за допомогою Національної Ради, Статут жидівської національної автономії. Національна Рада зараз витворюється при віце-секретаріяті з представників усіх (жидівських) політичних угрупувань на Україні. Статут національної автономії поступить до Жидівських Національних Зборів, які будуть скликані на демократичних підставах й які будуть єдиною повномочною установою для встановлення засад статуту. Вони ж мають створити певний національний орган, перед яким віце-секретаріят буде відповідати за свою діяльність».

«Будувати нашу національну автономію будемо — на громаді. Місцева громада буде тим ланцюгом, який з'єднає майбутнє нашого національного самоврядування з його минулим. Жидівський віце-секретаріят вважає за одне з своїх важливіших завдань складення законопроєкту для нового порядку у громадах, який відповідатиме засадам демократії і суспільним потребам та вимогам сучасного жидівського життя». — «Треба якнайскорше створити демократичні громадські ради, обрані усім жидівським населенням».

«Також не сміє надалі існувати громада за рахунок доходів з «такси»,[22] яка накладає увесь податковий тягар на найбідніші прошарки населення. Тут потрібно ввести швидко реформу в дусі демократичної податкової політики».

«Завданням віце-секретаріяту в ділянці народної освіти буде — дбати про піднесення шкільної і позашкільної освіти на рівень, що відповідатиме педагогічним вимогам та жидівській і всесвітній культурі сучасности. Шкільна мережа має бути вистачально густа, щоб фактично уможливити загально-обов'язкову народну освіту».

«Ще одне завдання надзвичайного значення не лише для народної освіти, але також для нашої національної культури взагалі, поставлене перед віце-секретарем, а саме забезпечення законодавчим шляхом публічних прав жидівської мови в громадському та політичному житті, нарівні з правами інших мов краю».

«Однак, поза тією творчою працею, не сміємо заплющити очі перед небезпекою, яка загрожує жидівському населенню від темних і контрреволюційних елементів, що лише чекатимуть на відповідний час для здійснення їх злочинних намірів. Віце-секретар скористається всім своїм впливом і правовою міццю для охорони гідности і чести жидівського народу, щоб не допустити до повторення злочинних дій антисемітської політики царського уряду».

Ось, під знаком цих постулятів перше жидівське міністерство почало свою діяльність в Україні «на терені, на якому — казав віце-секретар — немає ні досвіду, ні протоптаних шляхів. Мусимо промостити новий шлях до справжньої національної творчости народних мас, і це в умовах байдужости, з одного боку, і ворожого ставлення, з другого».

Ми процитували з деклярації жидівського віце-секретаря головніші точки, у яких він формулював ті заходи, що мали призвести до відбудови жидівської національної автономії в Україні. Чимало з цих точок були здійснені, хоч далеко не в їх цілості. Правда, також те, що врешті було проведене в життя у ту коротку добу української державности, не все сталося під час урядування першого жидівського

[22] «Таксою» називався податок на «кошерне» м'ясо від худоби, різане за ритуальним законом і заготовлене під наглядом рабинату. Цей податок удорожчував м'ясо для тих, хто дотримувався ритуальних приписів, а це були переважно незаможні прошарки жидівського населення.

віце-секретаря (він був скоро іменований генеральним секретарем, а потім міністром для жидівських справ); а це просто тому, що загально-політичні події й гарячковий хід революційного процесу перешкоджали міністрові й штабові його співробітників у їх творчій праці.

Жидівська Національна Рада.

Віце-секретар, д-р Зільберфарб, оголосив свою деклярацію на першому засіданні щойно створеної Жидівської Національної Ради. Рада була в самому початку заснования як дорадча інституція при віце-секретаріяті. Її поради й постанови формально не зобов'язували віце-секретаря. Правда, д-р Зільберфарб висловив пізніше інший погляд на справу компетенції цієї установи. Саме в його книзі, яка по суті є звітом з його діяльности, як першого міністра для жидівських справ, він каже, що Національна Рада мала стати «активним чинником відродженого жидівського автономного життя».[23] Але на ділі, аж до першої великої політичної кризи нової держави у січні 1918 р., коли кабінет Винниченка подався до димісії й разом з цілим урядом димісіонував також перший жидівський міністер, Жидівська Національна Рада не відігравала ще ролі політично-активного й авторитетного представництва українського жидівства. Сам Зільбенфарб признає, що в добу його міністрування, «доки ще не були створені центральні органи жидівської автономії, фактично сам міністер представляв ті відсутні ще інституції: він виконував функції виконавчого органу одночасно з представництвом нації».[24] Насправді, ті центральні органи жидівської автономії так і ніколи не були створені в їх повному і нормальному обсязі.[25] Лише саме протягом тих п'ятьох тижнів кризи, коли російські загарбники сиділи в Києві, «пограбували жидівське міністерство, зайняли його хату, знищили його архіви», також натякнули жидам, що «національна автономія є власне вигадка буржуазії»,... «от тоді почали зростати значення й вплив Національної Ради». —

[23] *Зільберфарб*, вказаний твір, стор. 23.
[24] *Зільберфарб*, вказаний твір, стор. 68.
[25] Про «Тимчасові Жидівські Національні Збори», які відбулися у Києві в листопаді 1918 р. і про «Національний Секретаріят», обраний тими Зборами, буде докладна мова у наступному розділі.

Вона почала потроху виконувати функції тимчасового вищого органу, й цю ролю вона зберегла аж до останньої хвилини, коли жидівське міністерство було ліквідоване»[26] гетьманським урядом.

Цей новий фактичний статус Національної Ради, як вищого представницького органу жидівської суспільности, був формально зафіксований, і тим набув конституційного значення, тоді, коли Центральна Рада обрала Вульфа *Лацького* міністром жидівських справ на місце М. Зільберфарба. Це сталося на засіданні Малої Ради 10-го квітня,[27] коли голова Ради оголосив, при нагоді виборів нового міністра, що «він є відповідальним перед Жидівською Національною Радою й має у своїй діяльності дотримуватися програми, яка буде тією Радою ухвалена».[28]

Склад Національної Ради.

У перший час існування жидівського міністерства склад Національної Ради був побудований на засаді паритету: кожна з п'ятьох жидівських політичних партій, які представляли жидівство України в Центральній Раді, посилала делеґатів до Національної Ради.

Цей паритетний принцип представництва різних політичних груп, замість представництва пропорційного, яке б відповідало їх справжній вазі в народі, був наслідком особливого взаємовідношення сил, яке створила революційна ситуація тієї доби: усі соціялістичні партії, також комуністи, виступали під спільною назвою «революційної демократії». Впродовж довгого часу, доки перемога комуністів її не ліквідувала, ця «революційна демократія» вважалася єдиним носієм революції. Й справді, «революційна демократія» віддзеркалювала на протязі довгого часу настрої і почування народних мас, як це довели результати загальних виборів як до Всеросійських Установчих Зборів (листопад 1917 р.), так до Українських Установчих Зборів (грудень 1917 р.)[29] Ця

[26] *Зільберфарб,* вказаний твір, стор. 65.

[27] У добу того довгого «безкоролів'я» обов'язки міністра виконував віце-міністер І. Хурґін.

[28] *Зільберфарб,* вказаний твір, стор. 62.

[29] Вибори до Українських Установчих Зборів відбулися тільки в частині України тому, що решта країни опинилася на той час у вогні російсько-української війни.

домінуюча позиція «революційної демократії» призвела до майоризації всіх суспільних і представницьких органів соціялістами. Несоціялістичні кола мали задовольнитися становищем безпомічної меншости, або перемалюватися на «соціялістів», якщо вони не хотіли відмовитися від політичної діяльности.

Цей загальний стан речей у нежидівській суспільності перенесла жидівська «революційна демократія» також на стосунки в жидівській суспільності. І тут жидівські соціялісти майоризували всі суспільні й представницькі інституції, оскільки цьому не перешкоджали ті випадки, коли ці інституції постали на підставі загальних виборів, як, наприклад, місцеві жидівські громади. В дійсності і всупереч результатам виборів до загально-державних установ, де «революційній демократії» пощастило зберегти свою перевагу, при виборах у жидівські громади перемагали всюди саме несоціялістичні угруповання.

У виправдання цієї переваги «революційної демократії» в жидівському національно-політичному житті, жидівський міністер Зільберфарб пише таке: «Жидівське міністерство було створене жидівською революційною демократією. Її силами ця діяльність була поширена і поглиблена. Її духом була просякнута вся її праця і політика» ... «Жидівська революційна демократія в Україні вписала славну сторінку до історії руху за національну автономію взагалі й жидівську автономію зокрема». Вона «формулювала і провела закон про національно-персональну автономію, який надав усім національним меншостям країни право упорядкувати своє внутрішнє життя на підставах демократизму і свободи національного розвитку».[30]

Сіоністи противляться гегемонії соціялістів.

За цих обставин не було дивним, що вже на першому засіданні новоутвореної Жидівської Національної Ради стався розкол. Сіоністи не погоджувалися з самого початку з гегемонією «революційної демократії» в жидівському житті. Вони були переконані, що взаємовідношення суспільних сил в жидівському населенні є інше, ніж в нежидівському, а

[30] *Зільберфарб,* вказаний твір, стор. IV, в передмові.

зокрема в українському. Слід зазначити, що, коли з часом відбулися в близько 200 місцевих жидівських громадах загальні демократичні вибори, — всі три соціялістичні партії разом опинилися там у меншості. Коли через рік після того, вже в часи гетьманського режиму, в Києві зібралися тимчасові Жидівські Національні Збори, обране двоступнево членством цих демократичних місцевих громад, то на всіх 125 його членів було тільки 46 соціялістів (23 від Бунду, 12 — об'єднаних жидівських соціялістів й 11 — «Поале-Ціон»). Більшість складали сіоністи різних відтінків разом із клерикальною партією «Ахдут» («Єдність»). Соціялісти, таким чином, опинилися там в опозиції. Коли ж ця більшість обрала Національний Секретаріят замість попередньої Національної Ради, то соціялісти відмовилися дати до нього своїх представників, так само, як сіоністи перед тим бойкотували Національну Раду.

Чому димісіонував перший жидівський міністер?

Перший міністр жидівських справ подався до димісії, як ми вже оповідали, 16 січня 1918 року, разом з усім тодішнім урядом за прем'єрства Винниченка. У тому уряді, який керував справами держави фактично з самого початку української автономії, — а до того ці самі люди очолювали визвольну боротьбу українського національного руху, — українські соціял-демократи зайняли більшість міністерств, хоч у Центральній Раді вони становили меншість. Депутатів соціял-революціонерів у парляменті було більше, ніж представників усіх інших українських партій разом, але людей, здібних до керування справами держави, було між ними ще надто мало.

Більшість тих, що були сяк так підготовані для цього, належали до соціял-демократів, або до поміркованих демократів, не соціялістів, які складали невелику групу кваліфікованої інтеліґенції: письменники, вчені, земські статистики, кооператори, журналісти й т. п. До питання «революційної демократії» того часу вони не дуже підходили. Перед революцією вони належали в більшості до нелеґального Товариства Українських Поступовців. З початком революції вони пристосувалися до «духу часу» й створили партію «соціялістів-федералістів». Як виразно інтеліґентна група,

вони мали чималий вплив на творення суспільної думки; до них прислухалися, зокрема в неукраїнському таборі. Чимало з них працювало в адміністрації країни, але їх роля в керівному політичному осередку була незначна.

Існувала ще одна, спочатку кількісно незначна, партійна українська група, яка називала себе «соціялістами самостійниками». Вони не були представлені в Центральній Раді, принаймні там не було такої фракції. Це була виразно націоналістична і політично реакційна група. Їхня популярність у розбурханій політичній ситуації почала зростати разом із поразками в російсько-українській війні, яким українські керівні кола намагалися протиставити радикальні національні гасла. «Соціялісти-самостійники» почали відогравати більшу ролю в українській політиці в другу добу революції, коли з їх рядів рекрутувалося чимало «отаманів».

Наприкінці першого року революції політична ситуація на Україні ускладнилася й погіршала, бо московський уряд провадив відверту війну проти української демократичної республіки; селянські маси й з ними частина українських військових формацій почали хворіти на більшовицьку гарячку, київська влада була в розпуці і не могла дати собі ради з анархією в країні; тоді значно послабла популярність Центральної Ради. В той час соціялісти-революціонери рішили перейняти владу до своїх рук. Власне, на це була тиха згода з боку Винниченка і його товаришів — уступити своє місце соціял-революціонерам. Але вже була вирішена справа проголошення самостійности й Винниченко з товаришами не бажали уступити честь цього проголошення новій владі, тому демісія уряду була відкладена аж до урочистости прийняття Четвертого Універсалу Центральною Радою і зміни назви уряду з «Генерального Секретаріяту» на «Раду Народних Міністрів». Так сталося, що також д-р Зільберфарб демісіонував уже не як генеральний секретар, а як міністер для жидівських справ.

Демісія жидівського міністра разом з усім урядом була логічним висновком його становища, як відповідального члена кабінету, подібно до всіх інших ресортних міністрів. Але чому д-р Зільберфарб не вступив до нового кабінету, що його тоді очолював соціяліст-революціонер Голубович? На цей запит, — його д-р Зільберфарб міг почути свого часу

з багатьох кіл жидівської суспільности — він дає у своїй книзі (звіті) наступну відповідь. Цитуємо тут істотні частини цієї відповіді, бо вони добре віддзеркалюють реаґування жидівської суспільности, прихильної до українських національних прагнень, на стан річей у той переломовий момент. Д-р Зільберфарб пише там так:[31]

Міжнаціональне напруження в Центральній Раді під час і після голосування проголошення самостійности, а зокрема позиція жидівських представників у цьому голосуванні, мали наслідком «значне загострення взаємовідносин між українськими й неукраїнськими партіями», яке «прийняло в українських колах поза Радою — просто антисемітське забарвлення й навіть почало переходити від балачок до дій. У Києві вся влада була в військових руках, а військові кола ніколи не були зовсім чисті від антисемітизму» . . . Так, наприклад, «військова влада видала розпорядження, за яким мали бути виселені з Києва всі мешканці міста, які оселилися там після 1 січня 1915 року» . . . «Цей наказ загрожував виселенням трьох четвертих жидівського населення Києва. Тоді ще вдалося Генеральному Секретаріятові для жидівських справ зупинити здійснення цього безглуздого жорстокого наказу» . . . З часом становище погіршало. Більшовики стояли вже за мурами Києва. В місті вибухло повстання. Слід відзначити, що в цьому повстанні, яке було швидко придушено, брало участь чимало місцевих жидівських робітників і молоді, між ними також «комуністичні симпатики» з лав жидівських соціялістичних партій, це у наявному протиріччі до ідеологічної настанови всіх трьох жидівських партій, яка в ту добу була, мабуть, рішуче більше протибільшовицька, ніж навіть соціялісти українці. Для ідеологічного хаосу в головах багатьох з тієї молоді, які вірили у можливість і бажаність української «совєтської» державности — (прикладом цього хаосу між українськими соціялістами може бути Неронович) — варто навести такий факт: коли «червоні ґвардійці» Муравйова зайняли Київ і почалися масові розстріли всіх підозрілих в симпатії до українства, або тих, що мали в кишені українські посвідки, був посланий охороняти мою хату, щоб мене, відомого з моєї протибільшовицької і проукраїнської позиції, не потягли до «че-ка» разом з іншими, один з тих юнаків, який був

[31] *Зільберфарб*, вказаний твір, стор. 61/62.

кілька днів до того між учасниками повстання. Він стояв з рушницею у підворотті моєї хати на Нестерівській вулиці, поки мені не вдалося вибратися з Києва. Для цього хлопчика і для тих, що його післали мене охороняти була моя настанова в українській політиці важливіша, ніж моя відверта ворожість до більшовиків. Уся влада була остаточно зосереджена у військовому командуванні, яке в розпуці і збуджене відчаєм, почало безоглядно переслідувати всі «підозрілі» неукраїнські елементи, а особливо жидів.

Поодинокі напади і переслідування жидів траплялися раз-у-раз. Також не бракувало імпровізованих, а може й організованих, погромних вчинків на вулицях міста. Жидівський міністер не мав жодної змоги припинити ці дикі явища, бо військова влада була єдиним господарем міста, й ніхто не мав супроти неї будь-якого авторитету. За цих обставин жидівський міністер не вважав для себе за можливе залишитися на посту, й він, 16 січня, довів до відома Ради про свою демісію.

Усе йде «в долину».

Певна річ, коли жидівський міністер доводив, що він залишив свій пост і відійшов від влади з причин суто жидівсько-національних, він щиро вірив у те своє мотивування. Але в дійсності була і на його рішення вплинула також причина об'єктивна, а саме, що в ту добу революція вже почала йти «в долину» і загальна «революційна демократія», а з нею також жидівська, мусіла відступити з передової лінії фронту, бо її почали займати в робітничих і селянських масах більшовики, а в керівних українських колах — радикальні націоналісти.

Коли, за кілька тижнів пізніше, українська влада повернулася до Києва і більшовики залишили територію України перед наступаючим німецьким військом, кабінет Голубовича був перебудований; він набрав характер більш коаліційний: крім шести українських соціялістів-революціонерів, в ньому були тепер чотири «соціялісти-федералісти» і три українські соціялісти-демократи (але жоден з їх чільних представників) й, нарешті, перший раз в історії української державности — один «соціяліст-самостійник». Тим

часом в уряді не було міністра для справ меншостей, але їх місця були для них збережені. Не було там також міністра для жидівських справ, хоч саме міністерство відновило свою діяльність і його очолював заступник міністра І. Хурґін. Щойно у квітні до уряду повномочним міністром вступив В. Лацький, член демократичної жидівської «фолькспартай». Він став міністром за згодою усіх трьох жидівських соціялістичних партій, так само, як у попередню добу міністром був Зільберфарб, член жидівських об'єднаних соціялістів, також з ухвали всіх трьох соціялістичних партій. Тим самим жидівська «революційна демократія» пристосувалася до фактичного нового стану речей у нежидівській суспільності, а саме, що українська революція посунулася направо. Певний відступ українських соціялістично-демократичних сил з передової лінії потягнув за собою автоматично таку саму зміну позицій у жидівському суспільстві.

Згода з сіоністами.

Як уже згадано, Жидівська Національна Рада складалася виключно з представників трьох соціялістичних партій і демократичної «Фолькспартай», на паритетній засаді й без сіоністів, які залишили Раду на першому її засіданні, 1 жовтня 1917 року. З часом кількість членів Ради була подвоєна — з п'яти членів від партії до десяти і її компетенція та авторитет у жидівській суспільності значно зросли. Однак тоді з'явилася виразна небезпека для самого існування Республіки, а з цим також загроза жидівській національній автономії.

Життя країни опанувала фактично окупаційна німецька армія, і влада українського уряду і державного парляменту ставала все більш ілюзорною. Партійний склад уряду і Центральної Ради, яка вважалася справжнім представництвом українського селянства і робітництва, тобто переважної більшости українського народу, — зовсім не був до смаку німцям. Німецькі «гості» почали прислухатися до нашіптувань правореакційних елементів як українських, так «малоросійських» і чисто російських. Також зросійщені заможні жидівські кола не пропускали нагоди «звернути увагу» німців на жидівських і українських соціялістів у Центральній Раді.

У цій загальній ситуації «революційна демократія» на жидівській вулиці мусіла зрозуміти, що вона не зможе вже надовго втримати своє провідне становище в жидівському суспільно-політичному житті й що настав час для обережного відступу і для спроби створити солідарне представництво всіх національних угруповань, в надії, що спільним зусиллям вдасться зберегти, що тільки можливо, з досягнень національної автономії. Насамперед йшлося про те, як забезпечити скликання Жидівських Національних Зборів. На це завдання тоді дивилися так, що — як не буде жодної можливости провести справжні демократичні, загальні й прямі вибори, — то доведеться задовольнитися скликанням «тимчасових» Зборів, або «передпарляменту» за термінологією тих часів, Зборів, які б обрали члени місцевих жидівських громад, які були в свою чергу обрані згідно з усіми правилами демократичних і пропорційних виборів. Члени Національних Зборів були б, таким чином, обрані також за пропорційною засадою, лише шляхом двоступневих виборів. Головний дефект подібних виборів полягав би у тому, що вибори до місцевих громад відбулися в більшості у попередню добу революції, й могли бути сумніви в тому, наскільки Національні Збори будуть віддзеркалювати справжні настрої жидівського населення у момент їх скликання.

У цій ситуації соціялістичній більшості Національної Ради залишався шлях уступити перед вимогою сіоністів, які категорично жадали, щоб усі 125 членів майбутніх тимчасових Національних Зборів були обрані на основі пропорційности. А було зовсім ясно, що таким способом наперед буде забезпечена «права» більшість у Національних Зборах. Тому соціялісти зробили останню спробу виправити певною мірою цей стан річей: вони зажадали від жидівських націоналістичних груп погодитись на певний компроміс, а саме, щоб усі 50 членів існуючої Національної Ради увійшли автоматично до складу Національних Зборів, і лише решта (75 членів) була б обрана наново. Цим було б забезпечене, що «революційна демократія» дасть відразу до Національних Зборів 40 своїх представників (30 соціялістів і 10 «Фолькспартай», які співділяли увесь час з соціялістами, тоді, коли сіоністи Національну Раду бойкотували), крім тих своїх

людей, які напевно були б обрані серед тамтих 75 нових депутатів. Але ця спроба спасти щось від колишньої переваги «революційної демократії» не вдалася: загальна політична ситуація в країні була для цього надто несприятлива. Спасти хоч щось із національної автономії можна було, або принаймні так сподівалися, лише шляхом національного єднання, а цього можна було досягти єдиним шляхом поступки правим колам жидівської суспільности. Так врешті на цьому згода була досягнута.

Діяльність першого жидівського міністерства.

Діяльність першого жидівського міністерства в демократичній українській республіці почалася з іменуванням д-ра Зільберфарба першим жидівським віце-секретарем в українському Генеральному Секретаріяті і він її продовжував, починаючи з 7 листопада 1917 року — як Генеральний Секретар, нарешті як міністер для Жидівських Справ з 9 (22) січня 1918 р. Закінчив її В. Лацький 18 липня цього року, коли уряд гетьмана Скоропадського скасував закон про національно-персональну автономію й закрив міністерство жидівських справ.

Таким чином ця діяльність тривала менш ніж рік, але провадилася з надзвичайною енерґією й темпом. У результаті пощастило створити підстави цієї нової і незнаної в усьому світі інституції — національно-персональної автономії.

Певна річ, що через більше як сорок років після тих досягнень, після того, як багатомільйонове жидівство Східньої Европи (в тому числі майже два мільйони українських жидів) були знищені в гітлерівських катівнях, і тепер, коли жидівству Совєтського Союзу заборонено будьяке культурно-національне життя, було б утопічним сподіватися, що багатий досвід жидівської суспільности України з тих часів на тлі національної автономії буде ще колинебудь використаний у жидівському житті. Все ж таки варто зафіксувати й довести до відома майбутніх ґенерацій результати тієї творчої праці, а особливо найвище досягнення тих зусиль — закон про національно-персональну автономію.

Це були обставини революції, які спричинилися до того, що будування жидівської національної автономії почалося

згори, — державного виконавчого органу, від жидівського міністра і його міністерства. Першим кроком цього зверхнього органу жидівської автономії, який представляв як перед урядом держави, так в опінії всього населення, жидівський народ в Україні, було перейнято під свою опіку всі жидівські справи й інституції, які до того були, впродовж ґенерацій, у виключному управлінні загально-державних органів.

У загальних українських міністерствах і їх місцевих органах не було сумніву, що кожна дрібниця, яка стосується жидівського життя, має належати опіці й компетенції жидівського міністерства. Слід бачити в цій настанові загальної адміністрації блискучу перемогу національної рівноправности жидівського народу і визнання права на автономію також для нації, яка не живе компактно у власній країні.

Жидівська місцева громада.

Тодішні керівні кола жидівської автономії не задовольнилися тим, що була створена верхівка автономного будинку. Вони поставили собі як першорядне завдання — і це завдання вони також здійснили — закласти фундамент під цей будинок, підвести під нього базу, а саме вибудувати найширшу й густу мережу місцевих демократичних жидівських громад, і цим забезпечити можливість для центральних установ автономії спертися на організованій волі народу.

Першим важливим кроком на шляху до цієї мети, був законопроєкт про «створення жидівських громадських («кагальних») рад і про вибори їх членів». Цей закон був прийнятий Центральною Радою 2 грудня 1917 р. Вибори мали відбутися на демократичних підставах в їх повному обсязі, саме згідно з відомою п'ятичленною формулою, яка була в ті часи популярна серед «революційної демократії». Отже вибори мали бути загальними, без різниці статі, або інших виключень, рівними, прямими, таємними і пропорційними. Право вибирати мало належати кожному членові жидівської нації, який на час виборів досяг 20 років.

Цей перший закон у рамках жидівської автономії вважався тимчасовим і його чинність була обмежена на час до 1 січня 1919 року. У той перший час революції всі були повні віри в майбутнє держави й жидівської автономії. Пля-

нувалося видати з бігом часу основний закон для жидівської громади, який встановить її компетенцію, її податкову систему і її місце в цілій будові жидівської автономії. Немилосердний стихійний хід революції провалив усі гарні пляни і програми. Правда, основний закон про жидівську громаду був врешті випрацьований і ухвалений вищою державною владою, але це сталося вже рік пізніше, у часи другого жидівського міністерства, коли Директорія відродженої Української Народної Республіки відновила чинність жидівської національної автономії. Але до практичного застосування цього основного закону майже й не дійшло, оскільки авторитет української влади був обмежений тереном Кам'янецького трикутника.

Місцеві жидівські Ради, які були обрані на підставі закону з 2 грудня 1917 року, були останніми жидівськими демократичними суспільними інституціями в Україні. Міністерство жидівських справ склало, на підставі даних першого загального перепису 1897 року в Росії, список жидівських громад у межах України. Таких громад тоді нараховували 492. Міністерство вважало, що за 20 років від перепису кількість жидівських громад у містах і містечках зросла до 600. Далеко не в усіх цих місцях пощастило провести нові вибори у першу, релятивно стабільну, добу революції. Міністерство одержало звіти про такі вибори з 250 місць і встигло, до червня 1918 року, тобто до часу, коли кожну хвилину чекали на наказ гетьманської влади про ліквідацію національних міністерств, затвердити вибори у 194 громадах. Коли при кінці літа того ж року, вже після формальної ліквідації національної автономії, зміцнилися надії на те, що вдасться досягти від гетьманської влади — (на той час вона вже не почувала себе досить міцно) — дозвіл на скликання Тимчасових Національних Зборів, вже ніхто не мріяв більше про можливість прямих і загальних виборів; і всі задовольнилися згаданим вище компромісом, саме, що членів Зборів оберуть таємним і пропорційним голосуванням члени існуючих, і колишнім міністерством жидівських справ апробованих, місцевих рад. На ділі участь взяли в цих виборах лише члени 168 місцевих рад.

Ще варто згадати, що закон з 2 грудня 1917 року був ухвалений в ідеальній атмосфері першої доби революції й жидівсько-українського співробітництва. Тому було природним, що проєкт закону був поданий на розгляд парляменту у двомовному тексті, українському і жидівському, а по його прийнятті Центральною Радою він був опублікований цими двома мовами.

До тієї ж ідеальної доби стосується видання перших українських грошей з написами мовами всіх головних народностей країни. То були знамениті перші асиґнації у 100 карбованців, на яких було надрукована їх вартість — з ініціятиви жидівського міністерства — українською, російською, жидівською (ідиш) і польською мовами. З часом ці гроші стали жертвою злих вітрів, що почали гуляти по Україні, як з причини кризи у міжнаціональних відносинах після голосування представників меншостей під час проголошення самостійности, так наслідком зміцнення націоналістичних і політично-реакційних настроїв в українському таборі.

Народня освіта.

Це була жидівська народна освіта, що на її тлі перше жидівське міністерство встигло зробити чимало конкретного і позитивного. З раніше сказаного ми вже маємо деяке уявлення про те, як дивилися на місце освіти й культури в обсязі компетенції й чинности жидівської автономії ті партії, які солідаризувалися з тодішнім міністерством для жидівських справ: «Бунд» вперто боровся увесь час проти будь-якого поширення компетенції автономії за межі «освіти й культури». Всупереч цій настанові решта партій жадала, — на чолі з «Об'єднаними соціялістами», до яких також належав міністер, — як найширшої компетенції для автономних органів, так щоб вона охопила кожний, навіть найменший, куток жидівського національного життя. Особливо настоювали на ширшій компетенції колишні «Сеймісти» з партії міністра, ідеологія яких бачила можливість вирішити жидівське питання в розсіянні шляхом повної автономізації жидівського суспільного життя.

Із трьох жидівських соціялістичних партій дві, саме «Бунд» і «Об'єднані соціялісти», вірили у можливість вирішити жидівське питання шляхом досягнення повної рівноправности у внутрішній автономізації жидівського життя. При тому «Бунд» звужував цю автономію в рамках мови, освіти й культури, а «Об'єднані» прямували до найширшого

обсягу автономної компетенції. Ті між ними, які йшли найдалі в напрямі автономізації жидівського життя, вірили, що верховний орган автономії «сейм», буде здібний зберегти національну особливість жидівського народу і охоронити його від небезпеки асиміляції й розчинення у нежидівському середовищі. Супроти того «Поале-Ціон» вірив, що тільки створення територіяльно-державного осередку в Палестині збереже жидівську націю від зникнення. Вони бачили в автономізації жидівського життя в країнах розсіяння насамперед засіб до самоорганізації народу на шляху до його національного усамостійнення у власній країні — в Палестині.

Щоб створити можливість конструктивної праці, треба було досягти угоди з «Бундом», який був, врешті, найбільшою з трьох жидівських соціялістичних партій. Така угода була особливо важлива ще тому, що у випадку, коли б сіоністи приєдналися в майбутньому до праці міністерства, відразу постало б питання про місце обох жидівських мов, «гебрейської» і «ідиш», у системі жидівської освіти і в школах усіх категорій. Особливо рішучою і категоричною була орієнтація на Палестину в ідеології і практиці сіоністів. Поскільки сіонізм, як рух до національного відродження жидівського народу, прямував до створення в Палестині не лише економічного, але також духовного і культурного осередку, він надавав відродженню гебрейської мови вирішальне значення. Разом з тим, сіонізм відкидав будь-яку можливість нормалізації жидівського життя поза палестинським осередком, а тому вважав, що все це життя слід упорядкувати лише як підготовку до майбутнього нормального існування народу там, на справжній батьківщині нації. З цього погляду сіоністи плекали і вимагали вживання гебрейської мови також в країнах теперішнього поселення жидів, як мови шкільного навчання, як офіційної мови всіх жидівських установ і т. п. Звідси гостра суперечка і постійна боротьба між сіоністами з одного боку, і «Бундом» разом з «Об'єднаними» з другого, які орієнтувалися на постійне життя в країнах розсіяння, а тим також на вживання і плекання мови жидівських мас — ідиш. «Поале-Ціон» відкладали плекання і вживання гебрейщини на майбутнє, коли постане палестинський осередок, і обороняли права мови ідиш, як народної мови в сучасному. Тим часом, доки сіоністи залишалися поза міністерством, уся освітня праця провадилась на засаді,

що «мова навчання» має бути «мова материнська», тобто покищо «ідиш».

Згода з «Бундом» була досягнута вже досить пізно, саме у короткий час міністрування В. Лацького, на основі наступного компромісу: «Аж до часу, коли буде встановлена компетенція Жидівського Національного Союзу відповідно до 7 параграфу закону від 9 січня 1918 р. (про національно-персональну автономію), має міністерство (для жидівських справ) керувати, в згоді з І параграфом того закону, справами народної освіти й національної культури взагалі, справами соціяльної опіки і статистики, які стосуються жидівської нації в межах Української Народної Республіки».[32]

Правда, надто багато на полі народної освіти не вдалося зробити. Коли відділ освіти почав розглядатися навколо, щоб з'ясувати, що є та чого бракує, то він відчув себе буквально в повітрі: не було зовсім ні вчителів, ні шкільних підручників жидівською мовою, а власне, не було самих шкіл. Бракувало, зрозуміло також, будь-якої правної підстави для окремої шкільної мережі з жидівською мовою навчання. Так само не існувала до революції окрема жидівська учительська семінарія, або інститут. Що саме залишилося у спадщину від царських часів, не мало будь-якої вартости з погляду національно-жидівської освіти в українській державі. То було кілька «казьонних еврейських училищ», відомих своїм низьким рівнем, з російською мовою навчання, на чолі яких стояли зросійщені жиди. Було, правда, кілька приватних жидівських гімназій, але також там навчальною була російська мова.

Першим кроком міністерства в цій ситуації було здобуття позички у загального міністерства освіти в 50 000 карбованців для Спілки демократичних (ідишських) учителів на видання підручників мовою ідиш. Пізніше досягнуто асиґнування на півмільйона карбованців для видання шкільних підручників та для придбання друкарні для цієї мети. Але між тим стався гетьманський переворот і вже цими грішми не встигли скористатися.

Що ж до заснування навчальної установи для підготовки вчителів, то Центральна Рада ще встигла ухвалити закон про відкриття жидівської вчительської семінарії. Цей закон

[32] *Зільберфарб*, вказаний твір, стор. 72/73.

Ради з 11 квітня 1918 р. послужив прикладом Волинському Губерніяльному Земству, яке постановило відкрити таку саму жидівську семінарію в Житомирі.

Перед міністерством стояло також питання, як прищепити певне жидівське знання тим численним жидівським дітям, які вчилися в загальних школах. Спочатку позитивне рішення знайшли для приватних середніх шкіл. З пропозиції представника жидівського міністерства в Центральній Шкільній Раді загальне міністерство освіти видало розпорядження про введення в тих школах курсу «еврейознавства», як воно офіційно називалося, зміст якого складався з жидівського письменства, жидівської історії, мови ідиш, або гебрейської. Справа мови навчання в дотеперішніх приватних «жидівських гімназіях» знайшла свою розв'язку в постанові замінити в першій клясі, починаючи з поточного навчального року, мову російську на жидівську. Це мало бути початком для загальної заміни російської мови навчання на жидівську. До здійснення цієї постанови так і не дійшло.

У ділянці інших питань національної культури, поза народною освітою, не вдалося нічого зробити, оповідає міністер Зільберфарб у своїй книзі.[33] Як побачимо далі, не пощастило зробити більше також другому міністерству жидівських справ з доби Директорії. Так само як у першій Республіці, творилися гарні й великі пляни. Українська влада не тільки не перечила тим плянам, навпаки, була готова фінансувати кожну ініціятиву жидівського міністра. Але не встигли як слід взятися до праці, як усе вже знаходилося у розпалі війни, і незабаром почала також загрожувати ліквідація.

Оборона жидівського населення від погромів.

Війна й загроза ліквідації не були єдиними ворогами, що перешкоджали жидівському міністерству в здійсненні його плянів. Жидівські діячі майже ніколи, крім короткої початкової доби «медового місяця» жидівсько-української гармонійної співпраці — не були вільні від почуття, що за їх плечима стоїть загроза погромів.

[33] *Зільберфарб*, вказаний твір, стор. 39.

Ця небезпека не сходила з життєвого кону жидівського населення України майже протягом усієї революції, незалежно від того, яка влада — українська, більшовицька, денікінська чи просто безіменна повстанська — панувала в будь-якій частині країни. І ця постійна небезпека стала ніби автоматично однією з головних проблем діяльности й турбот жидівського міністерства.

Українські жиди не знали другої адреси, на яку вони могли звернутися у випадку актуальної небезпеки й загрози погрому, як міністра для жидівських справ. Коли жидівський віце-секретар казав у своїй програмовій декляраціï на першому засіданні Жидівської Національної Ради 1 жовтня 1917 року, що він скористається своїм впливом і владою, щоб «не допустити повторення злочинних дій антисемітської політики царського уряду», то він певно відчував можливість усякого лиха в майбутньому, але він не міг передбачати, що обсяг тієї біди переросте страхіття царських погромів, та що його «впливу і влади» ніяк не вистачить для перемоги над тією руїнницькою стихією; тому не було дивним, що, коли перший жидівський міністер подався в січні 1918 року до димісії, він мотивував свій відхід від влади не якимись труднощами, чи перешкодами у здійсненні жидівської автономії, а лише тими «злочинними діями», проти яких не вистачало його влади, щоб їх припинити.

Найвизначнішим ділом та історичною заслугою першого жидівського міністерства було й залишається по цей день — вироблення проєкту закону про національно-персональну автономію й проведення його через уряд й парлямент Української Народної Республіки. Це діло увійде до історії обох народів — українського і жидівського — як блискучий зразок того, що справді можна вирішити національне питання й налагодити міжнаціональні стосунки позитивно-конструктивним шляхом, і що для того потрібна наявність однієї тільки передумови — взаємної доброї волі.

З уваги на виключну важливість цього закону наводимо тут його повний текст, так як він був ухвалений Малою Радою на засіданні 9 (22) січня 1918 року.[34]

[34] Наводимо текст закону за книгою *Дмитра Дорошенка:* Історія України, 1917—1923, т. I, Доба Центральної Ради, Ужгород 1932, Нью-Йорк 1954, стор. 274/276.

Закон про національно-персональну автономію

1. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах Української Народної Республіки на національно-персональну автономію, себто на право на самостійне улаштування свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР. Це є невід'ємне право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому.

2. Населяючим УНР націям — великоруській, єврейській і польській — право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації ж білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, якщо до Генерального Суду про те надійде заява від кожної нації зокрема, підписана не менше як 10 000 громадян УНР без різниці статі й віри, не обмежених по суду в своїх політичних правах, що заявлять про свою належність до даної нації. Генеральний Суд розглядає заяву на публічному засіданні в строк не пізніше як через 6 місяців з дня її подання, сповіщає про свою постанову Раду Народних Міністрів і оголошує до загальної відомости. Зазначені заяви від націй, які не перераховані в цій статті, подаються на розгляд Всенародних Зборів УНР.

3. Для здійснення зазначеного в параграфі 1 права, громадяни УНР, належні до даної нації, утворюють на території УНР Національний Союз. Членами кожного Національного Союзу ведуться іменні списки, які в сукупності складають національний кадастр, який по складанню публікується до загальної відомости; кожен громадянин має право вимагати, як свого включення в даний національний кадастр, так і виключення з нього, з уваги на заяву про неналежність його до даної нації.

4. Національний Союз користується правом законодавства і урядування в межах компетенції, яка точно встановляється в порядку, зазначеному в параграфі 7 цього закону. Національному Союзові виключно належить право представництва даної нації, яка живе на території УНР, перед державними і громадськими установами. Законодатні постанови, які видаються національними зборами в межах компетенції Національного Союзу (параграф 7), належать до оголошення в загально-установленому порядку.

5. З загальних засобів УНР та органів місцевого самоврядування відраховується в розпорядження Національного Союзу на справи, якими він завідує, із сум, взагалі призначених на ці справи, певні частини, пропорційні кількости членів даного Національного Союзу.

6. Національний Союз установляє свій щорічний бюджет і має право: а) оподаткування своїх членів на підставах, установлених для загально-державного оподаткування; б) за своєю відповідальністю робити позики й приймати інші фінансові заходи для забезпечення діяльности Національного Союзу.

7. Обсяг прав, належних до компетенції Національного Союзу й окремих його органів, як також і устрій установ, визначаються постановою Установчих Зборів даної нації, які разом з цим определілюють і порядок зміни своїх постанов. Прийняті постанови, що торкаються обсягу компетенції Національного Союзу, належать до розгляду і ствердження Всенародними Зборами УНР.

Примітка. Незгідності, які можуть виникати з цього приводу між Національними Установчими Зборами і Всенародними Зборами УНР, розв'язуються погоджуючою комісією, що складається з однакового числа представників від цих установ. Постанови погоджуючої комісії переходять на остаточне ствердження Всенародних Зборів УНР.

8. Національні Установчі Збори утворюються з членів, обраних належними до даної нації громадянами УНР, які мають 20 років, на основі загального, без різниці статі й віри, рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування з застосуванням принципу пропорційного представництва.

9. Органи Національного Союзу є органи державні. Вищим представницьким органом Національного Союзу є Національні Збори, які обираються членами Союзу на основах, зазначених в параграфі 8. Вищим виконавчим органом Союзу є Національна Рада, яка обирається Національними Зборами і перед ними відповідає.

10. Всі суперечності по питанню компетенції, які виникатимуть між органами Національного Союзу з одного боку, та органами державного урядування, місцевого самовряду-

вання й інших національних союзів, з другого, — вирішуються адміністраційним судом.

*

Закон, у формі початково затвердженій в Центральній Раді, мав ще один параграф, одинадцятий, який постановляв, що «Національним Союзам в УНР належить право з'єднатися з національними союзами дотичних націй, які існуватимуть в межах Російської Республіки».

Цей параграф був прийнятий з уваги на певний натяк у Четвертому Універсалі на можливість у майбутньому «федеративного зв'язку з народними республіками бувшої Російської держави». Власне, вже в обставинах того моменту, це була обіцянка суто декляративного змісту, позбавлена наперед будь-якої надії на здійснення. Але для жидівської суспільности цей параграф давав якусь надію на можливість відновлення організаційних зв'язків із рештою жидівського народу поза межами України. Але дійсність дуже швидко знищила навіть саму пам'ять про ту надію.

Вже за два тижні після цієї блискучої перемоги ідеї національної автономії, більшовицьке військо зайняло столицю України, а її уряд, парлямент і рештки національної армії мусіли залишити столицю. За кілька тижнів вони повернулися до Києва після заключення сепаратного миру з Центральними Державами. Тим було остаточно зафіксоване міжнародне становище України як самостійної держави і розірвано останній декляративний зв'язок з колишньою Російською державою.

Останній, одинадцятий параграф закону про національно-персональну автономію втратив тим своє змістове значення, і коли закон був потім опублікований, той параграф був викреслений із мотивів кодифікації, як це тоді було формально пояснено. Закон увійшов в силу — і до історії — в складі перших десяти його статтей.

Національно-персональна автономія
стає інтеґральною частиною української конституції.

Як ми вже зазначили вище, закон був ухвалений в Центральній Раді одноголосно. Після голосування проф. Михайло Грушевський, славетний історик України й голова парля-

менту, вітав присутніх з тією постановою, якою малося закласти основи для мирного співжиття між народами України на засадах демократії і свободи національного розвитку.[35]

Як відомо, швидко після того вибухла перша, й лиховісна в її наслідках, криза української революції: воєнний наступ Росії, завоювання Києва; українське селянство і військо хворіє на більшовицьку гарячку; відхід на Житомир; мировий договір з німцями і їх спільниками; поворот до Києва під опікою німецького війська. Українська революція увійшла у другу свою стадію, і взаємовідносини між українцями й іншими націями в Україні, а жидівською зокрема, набрали нового вигляду. Правда, з часом рани почали загоюватися, «надбитий горщик» так-сяк зліплено, але великої втіхи від цих стосунків уже ніколи не було для обох сторін.

Все ж будівничі української державности добре собі усвідомили і не забули того навіть у найсумніші дні цієї державности, яке велике позитивне значення мала національно-персональна автономія для морального обличчя їх національно-визвольної боротьби. Коли надійшла найбільша небезпека для української демократичної державної думки, коли реакційним елементам у країні вдалося, за допомогою чужих окупантів, зліквідувати Українську Республіку, і коли Центральна Рада проголосила, в останню хвилину свого існування, конституцію Української Народної Республіки, у цей трагічний момент піднесення і суму, був включений повний текст закону про національну автономію до конституції і він увійшов до неї як 8 глава. Це сталося 28 квітня 1918 року. На другий день перший український парлямент був розігнаний чотою німецьких вояків під командуванням лейтенанта.

Не стало уряду Української Народної Республіки і з ним не стало також міністра для жидівських справ. Директори трьох департаментів жидівського міністерства зробили спробу вести далі працю міністерства і подали в тому намірі меморандум гетьманському урядові, в якому докладно оповідали про дотеперішню діяльність того міністерства та з'ясовували важливість його завдань у житті жидівства України. Усе це ні в чому не допомогло: жидівська автономія народилась на світ як одно з найкращих досягнень демократич-

[35] *Зільберфарб*, вказаний твір, стор. 58.

ної і національної української революції й вона мусіла зникнути разом з її поразкою.

*

18 липня 1918 року була опублікована постанова гетьманської Ради Міністрів (від 9 цього ж місяця) про скасування закону про національно-персональну автономію й ліквідацію національних міністерств. Не минуло й 5 місяців по цій ліквідації, як Директорія УНР, 10 грудня цього року, у розпалі народного повстання проти режиму Скоропадського, постановила, на пропозицію автора цих рядків, що займав під час повстання посаду Секретаря для справ національних меншостей, відновити національно-персональну автономію в Україні.

V. ЖИДІВСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ ЗБОРИ І НАЦІОНАЛЬНИЙ СЕКРЕТАРІЯТ

Як було скликано Жидівські Тимчасові Національні Збори.

Загальна політична ситуація в країні в квітні 1918 р. — це було в короткий час урядування другого жидівського міністра В. Лацького — поставила перед органами жидівської автономії нагле завдання: зробити зусилля, щоб зміцнити будову автономії, саме підвести під цю будову парляментарний фундамент на демократичних засадах.

Це завдання було покладене на Жидівську Національну Раду, яка тоді складалась, як уже згадано, з 50 депутатів, по 10 від кожної з партій, що представляли жидівство України в Центральній Раді. Лише одна з цих партій, сіоністи, й далі Раду бойкотували, не зважаючи на те, що вона тоді вже набула авторитету і компетенції справжнього національного представницького органу.

Тим завданням було — виробити законопроєкт про скликання Жидівських Установчих Зборів і провести цей закон через Центральну Раду. Разом з тим не відкидалася альтернатива скликання передпарляменту (тобто Тимчасових Національних Зборів), обраного членами місцевих громад, саме у випадку, коли б проведення загальних виборів було унеможливлене політичними обставинами.

Жидівські діячі вважали це завдання за нагле саме з уваги на загострення політичної кризи в країні. Протиприродна спілка обох головних політичних факторів тієї доби — політичного режиму, єдиною підпорою якого мали бути трудові народні маси, а особливо селянство, і чужої мілітарної сили, яка окупувала Україну з єдиною метою використати всі її господарські ресурси, — така спілка не могла бути тривкою, вона мусіла розірватися. Народна опінія, з свого боку, шукаючи винного у біді й відповідального за лихо, принесене визиском окупантів, спрямовувала свій

гнів проти Центральної Ради, бо ж це вона привела німців. За цих обставин не можна було уявити кращого ґрунту для підпільної більшовицької пропаґанди, в якій взяли жваву участь також ліві українські соціялісти-революціонери. Таким шляхом був знищений авторитет Центральної Ради в народі. Реальна небезпека перевороту була відчутна.

Свідомі цієї небезпеки керівні українські кола вирішили прискорити скликання Установчих Зборів: хай, мовляв, народ сам перебере державну владу від Центральної Ради до власних рук; хай буде покладена охорона держави на обраних на повних демократичних засадах представників народу. Постановлено було скликати Установчі Збори на 12 травня 1918 року.

З уваги на постанову державного керівництва жидівська Національна Рада вирішила піти за цим прикладом. Передбачалося скликати насамперед «передпарлямент», а тим часом провести загальні вибори до Жидівських Установчих Зборів у липні і скликати ці Збори на початку серпня.

Як ми вже знаємо, з усіх цих плянів як українських, так і жидівських, нічого не вийшло. З'єднані російсько-«малоросійські» реакційні чинники також не дрімали: спираючись на допомогу німецького командування, вони поставили диктатора з історичним титулом «гетьмана» на чолі української держави, яка мала замінити Народну Республіку і Центральну Раду. Після цього державного перевороту жидівська автономія повисла фактично в повітрі. Хоч самого закону про автономію покищо формально не скасували, все ж ясно було жидівській суспільності, яка небезпека загрожує усім національним досягненням українського жидівства.

Поки загроза перевороту висіла тільки в повітрі, але ще не стала трагічною дійсністю, жидівське міністерство продовжувало підготовляти згаданий законопроєкт про скликання Жидівських Установчих Зборів і навіть ще встигло внести його на розгляд Центральній Раді. Але стати законом цьому проєктові вже не судилося. Тоді лише жидівські чинники зрозуміли, що треба залишити всяку мрію про справжні Установчі Збори, як їх передбачав закон про національно-персональну автономію, й що слід задовільнитися будьяким представництвом, створення якого не вимагатиме загальних виборів. Бо ж було ясно, що подібні вибори ніколи в новому політичному режимі не будуть дозволені.

Також далі тривав, поки політичний переворот не став реальністю, колишній номінальний стан взаємовідношення сил у жидівському суспільстві: кола «революційної демократії» трималися вперто за свою ілюзорну зверхність. Міністер Зільберфарб формулює ті ілюзії так: «Щоправда, кагальні ради були єдиним об'єктивним виразом політичного настрою ширших жидівських верств, так само як ці ради були єдиним органом жидівської автономії, на який жидівське міністерство могло спиратися в своїй діяльності», але «передача передпарляменту до розпорядимости сіоністично-клерикального бльоку, який мав за собою більшість тих місцевих рад, було рівнозначне розриву з засадами і традицією дотеперішньої діяльности міністерства, означало примусити жидівську демократію відмовитися від усіх її досягнень. А на це були повномочні виключно Жидівські Установчі Збори».[36]

Відповідно до цієї настанови жидівської «революційної демократії» законопроєкт про передпарлямент передбачав також, що з 125 його членів лише 75 будуть обрані членами місцевих рад, а решта 50 місць займуть члени дотеперішньої Національної Ради. Зрозуміло, сіоністи протестували рішуче проти цих плянів, які мали їх позбавити майбутньої певної більшости в передпарляменті, і відмовилися також надалі зайняти свої 10 місць у Національній Раді.

Але тоді, з переворотом у державі, витворилась також у жидівській суспільності зовсім нова ситуація. Насамперед жидівські соціялісти втратили свою попередню суспільну «важність» зі зникненням з політичної арени української демократії, що від її політичної позиції і співпраці з нею жидівська демократія черпала свою власну силу у своєму національному середовищі. По-друге, зникла всяка надія на скликання передпарляменту на підставі виборчого закону, ухваленого державою. Тому залишався один тільки можливий шлях до здійснення пляну створення жидівського парляментарного представництва, — це міжпартійна згода як щодо виборчого порядку, так щодо компетенції цього майбутнього представництва. Потретє, було зовсім ясним, що перша «єгипетська кара», яку новий режим у державі спрямовує на жидівство, буде спрямована на жидівську національну автономію.

[36] *Зільберфарб*, вказаний твір, стор. 71.

Будь-який значний опір проти таких намірів можна було б спробувати за єдиної умови, коли вся жидівська суспільність виступатиме назовні солідарно. А для досягнення такої солідарности треба було поступитись вимогам сіоністів. Розуміється, така поступка означала, мов би соціялісти власними руками помогли своїм противникам сісти в сідло. Але іншого виходу не було.

Так воно й сталося. Ультимативна вимога сіоністів, щоб усі 125 депутатів до Тимчасових Жидівських Національних Зборів були обрані членами кагальних рад, була апробована усіма партіями, і відповідно до цієї угоди на засіданні Національної Ради 2 липня 1918 р. був змінений другий пункт законопроєкту — того самого, що був похований під руїнами Центральної Ради 29 квітня того року.[37]

З того моменту, і аж до 2 листопада 1918 року, урочистого дня відкриття першої сесії Тимчасових Жидівських Національних Зборів, усі жидівські партії працювали солідарно і в повному мирі в Національній Раді та в інших суспільних інституціях, що підготовляли скликання Національних Зборів. Це було виключне явище в суспільному жидівському житті. Воно протривало лише до того дня, коли Національні Збори розпочали свої засідання. Тим часом гетьманська влада зробила своє: після того, як скасувала жидівську автономію, вона не примирилася також з існуванням Національної Ради, і ця була розігнана німецько-гетьманською чотою 16 липня під час засідання.

Протягом перших місяців існування нового режиму в Україні, як довго цей режим почував себе досить міцним під охороною німецьких багнетів, які тримали т. зв. «демаркаційну лінію» на півночі й на сході від Совєтської Росії й разом з цим придушували жорстокими репресіями будь-який вираз спротиву внутрі, пристосувалась до цього стану також жидівська суспільність. Ще до того, як була скасована автономія і розігнана Національна Рада, ця остання подбала про можливість продовження праці в нових умовах і 4 липня обрала головне виборче бюро з 8 членів — по 4 з кожного табору, соціялістично-демократичного і сіоністично-клерикального. Це бюро, з свого боку, обрало секретаріят, знову на паритетній засаді — з одного сіоніста

[37] «Жидівська автономія і Національний Секретаріят». Матеріяли і документи (ідиш), видання Національного Секретаріяту, Київ 1920, стор. 7.

і одного бундівця. Праця обидвох цих установ була перенесена до приміщення Київської Жидівської Ради. У дальшому вся ця національно-політична праця провадилась у цій громаді і також до органів влади зверталися від її імени. Взагалі назовні вже не згадувалось ім'я «Національні Збори», а говорилося про скликання З'їзду жидівських громад на Україні.

Ще до ліквідації жидівського міністерства головне виборче бюро прийняло постанову про призначення виборів до Національних Зборів на 14, 15 і 16 липня; потім їх перенесли на 21, 22 і 23 того ж місяця. Якраз тоді вибухнув страйк залізничників. Треба знати, що залізничники, поруч зі селянством, були головною опорою українського національного руху в робітництві країни. З уваги на страйк, який перешкодив налагодити нормальний зв'язок з місцевими громадами, вирішено відкласти вибори на 11, 12 і 13 серпня. Вибори депутатів до Національних Зборів відбулися в 168 громадах з-поміж 195, в яких вибори їх членів були свого часу затверджені жидівським міністерством. 28 жовтня 1918 року в прикінцевому засіданні головного виборчого бюра були затверджені вибори до Національних Зборів у 161 громад, і не признано виборів у 7 громадах. В цілому були визнані справжніми 3 565 голосів членів громадських рад, які зі свого боку представляли 209 128 виборців, що за цих радників голосували під час виборів до місцевих громад. Самозрозуміло, ці двіста дев'ять тисяч голосів жидівських громад не представляли більшости жидівства України, але в умовах тодішнього режиму довелося миритися з цим відносно демократичним наслідком виборів. Слід пригадати, що вибори до місцевих громад відбувалися протягом цілої доби революції: спочатку ще за порядком, який встановив Російський Тимчасовий Уряд, потім за законом Центральної Ради від 2 грудня 1917 року. Ці вибори продовжували відбуватися за цим законом навіть в часи гетьманського режиму — й усі ці вибори були здійснені на підставі п'ятичленної демократичної системи.

Як передбачалося, поскільки був наперед відомий партійний склад місцевих радників, результат виборів до Національних Зборів привів до повної зміни в представництві партій жидівської суспільности України порівняно з представництвом у Центральній Раді і Національній Жидівській Раді з часів жидівського міністерства. Тоді одна п'ята сіо-

ністів протистояла чотирьом п'ятим соціялістів разом з «Фолькспартай». Тепер ці дві останні групи увійшли до Національних Зборів у кількості двох п'ятих його складу, відступивши двом групам сіоністів — т. зв. загальним сіоністам і «Цеїре Ціон» (молоді сіоністи) разом з релігійно-політичною групою «Ахдут» решту трьох п'ятих складу Зборів: 50 депутатів соціялістично-демократичного бльоку протистояли 75 депутатам сіоністично-клерикального бльоку. Пригадуємо, що сіоністи впродовж усього часу існування національної автономії настоювали на тому, що склад органів цієї автономії не відповідає дійсному відношенню сил в українському жидівстві. Тому вони відмовлялися увійти до складу Національної Ради, доки їм там відводилася всього одна п'ята його складу. Нині прийшла черга соціялістів скаржитися на склад Національних Зборів, вказуючи на те, що радники місцевих громад, які складали виборців до тих Зборів, самі були обрані у різні часи революції, а тому їхнє голосування зараз не відповідало теперішнім політичним настроям жидівського населення.

Між тим Київська жидівська громада продовжувала, з уваги на політичний стан, вести справи скликання Національних Зборів. Після того як після закінчення виборів з'ясувався майбутній партійний склад Зборів, Рада громади обрала для дальшого ведення цих справ окремий Організаційний Комітет, який вже був складений за новим партійним ключем. До нього увійшли: 8 сіоністів, 5 бундівців, 4 від Ахдут, 3 від «Цеїре Ціон», 2 від Об'єднаних соціялістів, 2 від «Поале Ціон», 1 від «Фолькспартай», разом 25 членів. Новий комітет відразу ж, на першому засіданні 11 вересня, постановив скликати Національні Збори на 15 жовтня. Збори офіційно мали називатися З'їздом жидівських громад і в їх програмі не було жодних політичних пунктів — виключно питання життя громад.

Тим часом політичне життя в країні не стояло на місці. Німецька армія на західньому фронті була розгромлена й наближався момент її капітуляції. У самій Німеччині підіймалися хвилі революції. Цей стан речей не залишився невідомим також німецьким солдатам в Україні. Почали творитися «Солдатські ради» в усіх частинах окупаційної армії. Гетьманський режим, що спирався лише на силу німецьких армій, стояв перед ліквідацією. Населення почало підіймати голову. В українських політичних колах почався

рух: відчувалося, що там до чогось готуються. Відповідно до того почали мінятися настрої також у жидівській суспільності. Коли, за кілька тижнів, згаданий вище Організаційний Комітет відновив свою підготовчу працю, він почав дивитися на себе як на природного нащадка колишньої Національної Ради з часів автономії. Знову повернулися до назви «Національні Збори» й до колишніх політичних пунктів їхньої програми. Врешті постановили на засіданні 21 жовтня скликати Тимчасові Національні Збори на 3 листопада. В останні дні жовтня навіть вже склався «Сеньйорен-Конвент» з тих депутатів Національних Зборів, які вже зібралися в Києві. Цей новий підготовчий орган почав виробляти порядок дня для Зборів, форми ведення засідань відповідно до парляментарного характеру установи тощо. Щодо програми, тим часом усі погодилися на тому, що принаймні два політичні пункти мусять увійти до неї, а саме питання відновлення жидівської автономії в Україні й позиція жидівства України до майбутнього світового мирового конґресу, який мав по закінченні війни встановити новий лад в Европі.

Тимчасові Жидівські Національні Збори.

Перша сесія цих Зборів відкрилася 3 листопада 1918 року. Вона засідала аж до 11 того ж місяця. Друга сесія мала зійтися за три місяці. Вона вже не відбулася. Рівно на шостий день після першої сесії почалось повстання Директорії проти гетьмана і німців. За місяць пізніше відродилася Українська Народна Республіка. Через дуже короткий час — за два місяці військового спротиву совєтському наступові, українська влада була примушена знову віддати столицю московським завойовникам.

Відразу ж на першому засіданні Національних Зборів, по промові сіоніста Брука на відкритті, вибухла з новою силою традиційна ворожнеча між обома політичними таборами: соціялісти і Фолькспартай бурхливо протестували проти вступної промови гебрейською мовою на Національних Зборах українського жидівства, яке уживає майже виключно як рідну мову «ідиш» у щоденному житті і в задоволенні своїх культурних потреб. Реакція на гебрейську демонстрацію сіоністів була гостра: дві з соціялістичних

партій — «Бунд» і «Об'єднані соціялісти» — вийшли з залі засідання. Члени «Паоле-Ціон», партія сіоністично-соціялістична, яка також вірила у відродження гебрейської мови у майбутній жидівській Палестині, залишилася на своїх місцях; також депутати «Фолькспартай». З цього моменту вже не було більше миру між обома групами. До президії Зборів соціялісти не увійшли і в Зборах засідали до кінця сесії: Усишкін від сіоністів, Каплан від «Цеїре Ціон», рабин Алешковський від «Ахдут» і Лацький від «Фолькспартай». Коли ж головуючий на Зборах Усишкін знову розпочав засідання гебрейською промовою, то вибухла вдруге буря в залі й на трибунах для публіки. Було ясним, що при відношенні сил 75 проти 50 сіоністи не відмовляться від маніфестування національного характеру гебрейської мови з такого важливого місця, як Національні Збори. З другого боку, треба було нарешті приступити до практичної праці. При цьому обидві сторони добре знали, що при діловому обговоренні фактично всі вживатимуть ідиш, бо ж також і сіоністи схочуть, щоб більшість Зборів, а також присутня публіка, їх зрозуміла. Так спір закінчився угодою про визнання рівноправности обох мов у дебатах Зборів.

Але ця угода залишилася єдиним компромісом, що був досягнутий між обома таборами за ввесь час діяльности Зборів. У всій решті питань порядку дня цього першого парляменту жидівського народу за всю історію його розсіяння в світі, обидва табори стояли один проти одного, і часто їхні сутички були супроводжені вибухом гніву й ворожнечі. Особливо різким був спір у двох головних пунктах програми: в питанні про організаційні форми національної автономії і в тому, з чим має жидівство України звернутися до мирового конґресу по закінченні світової війни. Сіоністи стояли твердо на тому, що тепер наступила їх черга і що вони мають використати свою чисельну перевагу і право парляментарної більшости, щоб здійснити два головні їх жадання: 1) перебрати до своїх рук керівництво в органах національної автономії жидів на Україні; 2) відстоювати сіоністичні і національні вимоги жидівства на міжнародньому форумі, і особливо на світовій мировій конференції по війні. Відносно цих двох точок сіоністично-клерикальний бльок не погоджувався навіть на найменші поступки іншим групам на Зборах, взагалі не хотів їх співучасти навіть у такому питанні, як вимога рівноправности і національної

автономії для жидівських колективів в інших країнах, вимога, на яку погоджувалися усі без винятку фракції Національних Зборів. Вони навіть відкинули згоду в справі Палестини з «Поале-Ціон», не зважаючи на сіоністичну настанову цієї групи.

У перші дні засідань Зборів здавалося, що є численні спільні вимоги в усіх сімох партіях, які були там репрезентовані. Так принаймні вичувалося зі змісту деклярацій, які ці партії виголосили з трибуни Зборів. Насамперед, усі партії були згідні у вимозі відновити чинність закону про національно-персональну автономію в Україні. Другою спільною вимогою цих деклярацій була міжнародна ґарантія повної рівноправности жидів, як також право жидівського народу на національну автономію. Навіть «Бунд» пішов у його національних вимогах так далеко, що «Поале-Ціон» і «Об'єднані» просто не могли за ним встигнути. Обидві сіоністичні партії, «Ахдут», «Поале-Ціон», як також «Фолькспартай», сходилися, хоч у різних формулюваннях, на вимозі створити жидівський центр у Палестині.[38]

Не лише в деклüративних заявах було чимало спільного в усіх партіях, але також в справі внутрішньої організації жидівської автономії усі партії працювали в значній гармонії в законодавчій комісії Зборів. Там була випрацьована постанова про створення виконавчого органу, який мав бути відповідальним перед Національними Зборами, а в перервах між сесіями — перед «Малими Національними Зборами». Тут бачимо аналогію між проєктованими жидівськими автономними інституціями і українськими — Центральною і Малою Радами. Видно, що сіоністи, пропонуючи цю структуру автономних органів, думали, що новий виконавчий орган, який дістав назву «Національний Секретаріят» (гебрейською мовою він мав називатися — «Національний Комітет жидів України»), замінить колишнє міністерство для жидівських справ. Другий табір, який принципово обороняв інституцію жидівського міністра, не вважав за потрібне зробити з суперечности поглядів у цьому пункті тему для дискусії в комісії: це питання, на думку лівих, не було актуальне, бо ж автономія була скасована і жодного жидівського

[38] «Відомості Копенгаґенського Бюро Сіоністичної Організації», ч. 86 (15. 12. 1918), ч. 93 (24. 1. 1919); «Юдіше Рундшау» (нім.) Берлін, чч. 49/51, 1918 р.

міністерства покищо не було, так навіщо даремно дебатувати? Тим більше, що всі погодилися на тому, що цей «Національний Секретаріят» буде побудований на засаді коаліції: він мав складатися з 12 членів пропорційно силі поодиноких партій на Зборах.[39]

На засіданні пленуму Національних Зборів, 10 листопада, коли приступили до голосування вирішених у комісіях постанов, з'ясувалося, що в справі вимог жидівського народу в Україні до світового мирового конґресу сіоністи рішуче не погоджуються на будь-які поправки інших партій до пропонованої ними постанови, хоч їм було відомо, що соціялістично-демократичний бльок ніяк не може прийняти без змін те формулювання, та що цим вони спричиняться до гострого конфлікту. Через неможливість досягти компромісу дійшло до голосування аж трьох резолюцій у цій справі: «Бунду», «Поале-Ціон» і сіоністів. Остання була прийнята 64 голосами сіоністів, «Цеїре-Ціон» і «Ахдут» проти 31 голосу всіх чотирьох фракцій другого табору. Після голосування ці чотири фракції заявили: тому, що «більшість не рахується з меншістю», вони вважають, що ідея коаліції провалилася».[40]

З уваги на засаднично-важливий характер цієї резолюції наводимо її повністю: «Від імени трьох мільйонів українських жидів Жидівські Тимчасові Національні Збори жадають: 1. Визнання жидівського народу як нації; 2. Прийняття жидівської нації до Ліґи Націй як рівноправного члена; 3 Міжнародної ґарантії для відбудови жидівського національно-політичного центру в історичній батьківщині жидівського народу — Палестині; 4. Забезпечення шляхом міжнародних ґарантій й контролі Ліґи Націй: 1) Національної і громадянської рівноправности жидів у всіх країнах, 2) Повної свободи релігійного життя, суботнього відпочинку і т. д., 3) Національно-персональної автономії в тих країнах, де жиди цього вимагатимуть; 5. Допущення жидівської делеґації на мирову конференцію».[41]

З того моменту не було більше співпраці між меншістю і більшістю. Опозиція відмовилась також дати своїх представників до делеґації на мирову конференцію, що мала виїхати до Парижу. До цієї делеґації були обрані 4 сіоністи: Усишкін, Ахад-Гаам, Крейнін і Ґрузенберґ та рабин Аронсон від «Ахдут». Коли на останньому засіданні Національних Зборів, 11 листопада, приступили до обрання Національного Секретаріяту, всі чотири опозиційні партії відмовилися від участи у виборах й тим самим також у Секретаріяті. Тому більшість рішила обрати до нього тільки сім членів замість 12, як це пропонувала законодавча комісія. Тим більшість залишила п'ять місць у виконавчому органі вільними на випадок, що згодом решта партій змінить своє рішення і увійде до Секретаріяту. Рік тому, коли українська революція була в розквіті й жидівська «революційна демократія» створила першу свою Національну Раду, сіоністи цю Раду бойкотували і поборювали. Роком пізніше жидівські соціялісти зайняли таку саму позицію щодо Національного Секретаріяту, в якому панували сіоністи і їх клерикальні спільники. Лише нові господарі жидівських суспільних справ не зауважили зміни загальної політичної атмосфери в країні, яка почалася з народним українським повстанням проти режиму гетьмана і окупантів, подія, що сталася якраз одночасно з боротьбою обох політичних таборів на жидівських Національних Зборах.

Малі Національні Збори.

Тимчасові Національні Збори одностайно постановили на засіданні 10 листопада створити парляментарний орган зі значно меншим особистим складом (з 25 членів), який міг би пристосуватися також до напівлеґальних умов того часу і продовжувати виконувати законодавчі функції Національних Зборів у часі між сесіями цих останніх. Зокрема Малі Національні Збори мали: 1) контролювати діяльність «Національного Секретаріяту», 2) розглядати і затверджувати бюджет, 3) доповнювати склад «Національного Секретаріяту» у випадку вибуття його членів. Його партійний склад відповідав тому, що в Національних Зборах: 8 від сіоністів, 5 від «Бунду», 4 від «Ахдут», 3 від «Цеїре-Ціон», по 2 від «Об'єднаних соціялістів» і «Поале-Ціон», 1 від «Фолькспартай». Отже, відношення сил обох таборів було, 15 проти 10.

Перше засідання цього нового представницького органу жидівства України відбулося лише 30 грудня 1918 року, вже

[39] «Жидівська автономія і Національний Секретаріят», вказаний твір, стор. 18/19.
[40] Там же, стор. 19.
[41] «Відомості Копенгаґенського Бюро», вказаний твір, чч. 86/93.

в радикально зміненій політичній ситуації, докладний опис якої подається в наступному розділі цієї праці — «Друга Українська Народна Республіка». Тут обмежимося коротким описом головних подій, що створили цю нову ситуацію в країні і в жидівському суспільстві.

Переможне повстання проти гетьманського режиму вимело геть із країни як цей режим, так і окупаційне німецьке військо. Українська Народна Республіка була відновлена на чолі з Директорією. Одним з перших актів Директорії було відновлення закону про національно-персональну автономію для національних меншостей. А безпосереднім наслідком цих подій було, що вирішальним чинником у політичному житті знову стала соціялістична демократія. Ця остання зміна негайно відбилася також на внутрішній ситуації в жидівській суспільності.

Насамперед виявилася рішуча нехіть жидівських соціялістичних партій супроти вимог Національного Секретаріяту бути визнаним за єдиний правомочний представницький орган жидівської автономії в Україні. Національний Секретаріят зі свого боку вів уперту боротьбу проти вимоги жидівських соціялістів, що було також бажанням Директорії, ввести в уряд Республіки міністра для жидівських справ на тих самих підставах, на яких цей міністер діяв у добу Центральної Ради.

Коли нині відкрилося перше засідання Малих Національних Зборів, виявилося, що соціялісти не збираються співпрацювати з тими органами, які створили Тимчасові Національні Збори на їх першій сесії в листопаді. «Бунд» і «Об'єднані соціялісти» заявили про свій виступ як з «великих», так і з «малих» Зборів. Представник «Бунду» виголосив деклярацію, яка недвозначно віддзеркалювала змінену політичну ситуацію, як це добре було видно з наступних його слів: «Національні Збори не можуть сьогодні претендувати на представництво жидівської нації. Після революції в Німеччині, сталася революція в Україні. Тепер уже неможливо, щоб Національні Збори зробилися джерелом влади на жидівській вулиці». «Поале-Ціон» довели до відома про свій виступ з Малих Зборів, — хоч залишилися у «Великих», в листі, в якому вони писали: «Беручи до уваги новий політичний стан, який настав в Україні по перемозі революції... як також те, що Тимчасові Національні Збори більше не віддзеркалюють сучасного відношення сил

серед жидівського народу на Україні..., вони відкликають своїх представників з Малих Зборів».

З усієї опозиції залишився надалі в Малих Зборах тільки представник демократичної «Фолькспартай», В. Лацький, останній жидівський міністер з доби Центральної Ради. Своє ставлення до нового стану на «Зборах» він формулював так: «Створене становище рівнозначне внутрішній руїні в народі, й у цьому винні обидві сторони. Більшість провадила вперту політику, не уступала ні в чому, поводилася як переможець... Робітнича демократія зі свого боку стала на слизький шлях: Нині вони покидають Національні Збори, завтра вони вийдуть із місцевих громад, а потім з Установчих Зборів».[42]

З відходом соціялістів у Малих Зборах залишилося тільки 16 членів. Але засідання продовжувалися і були присвячені, головним чином, обговоренню і прийняттю різних законів з обсягу національної автономії. В цілому відбулося 9 засідань і останнє з них 21 березня 1919 року. Закінчився цей період — «Жидівські Національні Збори» — з остаточним переходом влади в Києві до більшовиків.

Національний Секретаріят.

Як ми вже зазначали, на останньому засіданні Тимчасових Національних Зборів був обраний Національний Секретаріят у складі сімох членів, усі представники фракцій більшости, замість його повного складу 12 членів, тому, що фракції меншости відмовилися не лише дати до нього своїх представників, але навіть взагалі голосувати. Як ми вже знаємо, змінилася з часом загальна політична ситуація, а саме — вона різко перехилилася вліво, і жидівські соціялістичні партії не лише не примирилися з перевагою більш правих груп в органах національної автономії, але залишили їх зовсім і повернулися до того стану, який існував у добу Центральної Ради, тобто до відновлення міністерства для жидівських справ, як фактичного представницького і виконавчого органу автономії.

[42] «Жидівська автономія і Національний Секретаріят», вказаний твір, стор. 259/261.

Інакше дивилася на цю справу більшість Національних Зборів, що тоді тримала в своїх руках Національний Секретаріят. Для неї цей орган мав виконувати всі функції і нести всю відповідальність, що колись належала до компетенції жидівського міністерства. Четвертий пункт статуту Національного Секретаріяту ухвалював, як його обов'язок: «Дбати про здійснення і опублікування законів, які були затверджені Тимчасовими Національними Зборами,... аж до часу, коли буде створена посада «державного секретаря» для жидівських справ».[43]

Між тим, з відновленням закону про національно-персональну автономію наказом Директорії та іменуванням нового міністра для жидівських справ, при тому представника соціялістів, а не «державного секретаря», як цього жадав Національний Секретаріят, цей останній засвоїв собі таку тактику, ніби йому про існування цього міністра нічого не відомо. І він далі займався справами автономії жидівського населення: оборона від погромів, допомога потерпілим, зносини з жидівськими організаціями закордоном і т. д.

Головною ділянкою його діяльности в обсязі справ автономії було вироблення чисельних законопроєктів, і, почасти, також їх переведення через Малі Національні Збори. Це були, насампеперед, ті законопроєкти, які вже стояли на порядку дня першої сесії Національних Зборів, або мали бути внесені на його другу сесію.

Юридична комісія при Секретаріяті складалася в більшості із молодих, але дуже здібних, адвокатів, і її праця була б у майбутньому корисна чималою мірою для жидівської автономії, як би українська держава, і з нею та автономія не впала під удари російських більшовиків. Це були законопроєкти, почасти вже ухвалені Малими Національними Зборами; між ними: статут жидівської громади, який складався з закону про громади, розпорядків про прибутковий податок і податок на спадщину, виборчого порядку до Громад. Короткий основний закон про Жидівські Установчі збори, про Тимчасові Національні Збори і Національний Секретаріят. Законопроєкт про «державного секретаря» для жидівських справ. Проєкт пропозицій про зміни в законі Центральної Ради про національно-персональну автономію. В останні дні своєї діяльности ця Юридична комісія займалася ще виробленням законопроєкту про Жидівський Національний Союз в Україні.

Усі ці закони і законопроєкти залишилися архівним матеріялом, крім лише одного з них, саме «Статут про жидівську громаду», який перейняло тодішнє жидівське міністерство і після його опрацювання провело через Раду Міністрів. Затвердження того закону Директорією сталося вже за четвертого міністра жидівських справ у Кам'янецьку добу української держави. Цей закон навіть був застосований у кількох малих громадах у той час.

Останнім кроком Національного Секретаріяту й представлених у ньому жидівських партій в їх боротьбі проти жидівського міністра, який тільки тоді був Директорією іменований, була спроба скликати другу сесію Національних Зборів при демонстративному іґноруванні цього міністра, начебто він взагалі не існував. Збори були призначені на 19 січня 1919 року. Жидівське міністерство було позбавлено необхідности заборонити його скликання завдяки загостренню політично-воєнного стану: самі ініціятори змушені були спочатку відкласти це скликання на 2 лютого, а потім скасувати його зовсім. «Дальші політичні події — писали вони у своєму звіті — унеможливили публічне існування Національних Зборів».[44]

[43] «Жидівська автономія і Національний Секретаріят», вказаний твір, стор. 297.

[44] «Жидівська автономія і Національний Секретаріят», вказаний твір, стор. 306/307.

VI. ДРУГА УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

Відновлена національно-персональна автономія.

Вночі з 14 на 15 листопада 1918 року на мурах київських будинків появилися відозви «Директорії Української Народної Республіки», які закликали до повстання проти режиму гетьмана Скоропадського. Ці відозви символізували початок третьої доби української революції, на яку обидва народи — як український, так і жидівський — покладали свої найкращі сподівання, і яка закінчилася найтяжчим розчаруванням для обох: українська республіка, що у тому народному піднесенні встала з мертвих, упала під жорстокими ударами московського залізного чобота, а жидівські ілюзії були втоплені у потоках крові тисяч невинних жертв протижидівських погромів.

Оминаємо свідомо у цій праці будь-яку аналізу протижидівських погромів у добу української революції. Погроми згадуються тут і там лише, поскільки вони заторкували й руйнували конструктивну працю будування національної автономії для жидівської меншости. Коли б не катастрофічний кінець української національної революції, то будівничі сили в українській суспільності перемогли б ту погромну анархію, і жидівська національна автономія залишилася б як складова частина демократичної української республіки.

Поруч з новонародженням Української Народної Республіки, у перші дні її існування, було проголошено від імени Директорії, як вищої державної влади, відновлення законної сили національно-персональної автономії меншостей. Це сталося 10 грудня 1918 року в тодішньому осередку керівництва повстанням, у місті Вінниці.[45]

[45] Наводимо Постанову Директорії УНР з 10. XII. 1918 р. про відновлення чинности закону про національно-персональну автономію й Закон з 24. I. 1919 р. про відновлення цієї автономії.

Політичне керівництво повстанням, що його очолювали два головні політичні керівники українського руху з часів Центральної Ради, Винниченко і Петлюра, прибули 4 грудня до Вінниці з Хвастова, що був першим осередком повстання. І вже 6-го я зголосився у голови Директорії, Винниченка, і заявив, що, як один з колишніх п'ятьох представників жидівської меншости в Малій Раді, вважаю своїм обов'язком, як жидівський діяч і громадянин України, активно співдіяти в боротьбі за відновлення Республіки та в її відбудові. Винниченко відразу запропонував мені стати в тодішньому Тимчасовому уряді при Директорії Секретарем Праці.

Повстання тоді швидко ширилося по всій країні. Скрізь підіймалися селянські маси, викопували заховані, із страху перед німцями та гетьманською поліцією, у землю рушниці та кулемети, запрягали коней до возів, навантажених збіжжям та печеним хлібом, і прямували до різних осередків повстання, що створилися у ті дні повсюди, а особливо до Хвастова і до Вінниці, центру нової влади. У тому народному воядтві в перші тижні загального піднесення не було помітно жодних ознак ворожнечі до жидів, а також до Він-

I. Постанова Директорії Української Народної Республіки.
(Вісник Державних Законів, випуск 5, ч. 73).

Директорія Української Народної Республіки постановила:

1. Відновити чинність закону Центральної Ради від 9 січня 1918 року про національно-персональну автономію.
2. Тимчасово, до відновлення відповідних Міністерств, заснувати при Директорії Відділ по справам національних меншостей.
3. Тимчасове виконання обов'язків завідуючого цим відділом доручити завідуючому відділом праці, колишньому члену Центральної Ради, депутату Єврейського Національного Зібрання Соломону Ґольдельману.

Голова Директорії В. Винниченко. Члени: А. Макаренко, Андрієвський, Ф. Швець, Петлюра. м. Вінниця, 10 грудня 1918 року.

II. Вісник Державних Законів, випуск 5, ч. 70.

Іменем Української Народної Республіки.

Затверджуємо: Голова Директорії В. Винниченко. Члени: Андрієвський, А. Макаренко, Петлюра, Член-Секретар Ф. Швець. 24 січня 1919 р. Київ. Посвідчую В. о. Державного Секретаря Михайло Корчинський.

II. Закон про відновлення національно-персональної автономії.

Закон колишнього гетьманського уряду, від 9 липня 1918 року «про відміну закону 9 січня 1918 року про національно-персональну автономію й про скасування національних Міністерств» (Державний Вісник, 1918 р., ч. 23) скасовано:

Підписали Голова Ради Народних Міністрів В. Чеховський і Державний Секретар М. Корчинський.

ниці не доходили жодні вістки про будь-які ворожі виступи проти жидівського населення.

У жидівському таборі була помітна явна прихильність до повстання саме у найширших верствах населення. Але, разом з тим, не чути було про якусь активну співучасть жидівських суспільних чинників чи поодиноких діячів у війні проти гетьманського режиму. Правда, коли автор цих рядків появився несподівано на масових зборах жидівської вінницької громади, присутні влаштували йому палку овацію, але далі цього спонтанного вияву пасивної симпатії до його кроку — вступлення в уряд Директорії — воно тоді не пішло. Тому, коли Директорія у ті самі дні писала в її першому зверненні до народу, що «жиди є нашими приятелями, вони йдуть із нами», то воно віддзеркалювало тодішній стан річей тільки в розумінні пасивної, ніби чогось вичікуючої, симпатії мас жидівського населення.

Єдиним конкретним фактом дійової співучасти жидівської суспільности в тому надхненому визвольному чині українського народу, яким було повстання проти німецької окупації та гетьманського режиму в перші тижні його розгорнення, залишилася тільки моя участь в уряді Директорії, спочатку на посту Секретаря Праці, а за кілька днів також як в. о. Секретаря в справах національних меншостей, і це у зв'язку з декретом від 10 грудня про відновлення чинности національно-персональної автономії. Згодом приєднався до цієї жидівсько-української співдії другий відповідальний діяч партії «Поале-Ціон», редактор Абрам Ревуцький, якого я викликав з Одеси до Вінниці. Із вступом Директорії до Києва і утворення постійного уряду, Ревуцький став у ньому міністром для жидівських справ. Так моя ініціятива у відновленні жидівсько-української співпраці в творенні української державности була тим часом щасливо закінчена.

Моя пропозиція голові Директорії відновити національно-персональну автономію меншостей не викликала у нього жодних сумнівів, поскільки справа торкалася жидівської меншости і відновлення міністерств для жидівських справ. Винниченко мав лише великі сумніви, чи буде це відповідати реальним обставинам часу, коли б були відновлені також міністерства для російської і польської меншости, і міністри поляк або росіянин зайняли б свої місця повноправних членів уряду УНР. З цих міркувань Директорія обмежилась тимчасово творенням відділу для справ національних меншостей на чолі з в. о. Секретаря («тимчасово, аж до відновлення відповідних міністерств», як читається у цьому декреті від 10. XII. 1918). Дійсно, коли потім у Києві був створений постійний уряд, знайшов у ньому своє місце міністер для жидівських справ, але не для польських і російських.

Як відповідальний у справах національних меншостей, а жидівської зокрема, я в той самий день, коли декрет про відновлення чинности закону від 9 (22). I. 1918 року про національно-персональну автономію був проголошений, довів про цей акт до відома Жидівському Національному Секретаріятові в Києві, тій самій інституції, яку обрали Тимчасові Жидівські Національні Збори, як виконавчий орган жидівської національної автономії. Як пам'ятаємо, той Національний Секретаріят представляв лише частину Національних Зборів, бо всі три жидівські соціялістичні партії відмовилися взяти в ньому участь. Вважаючи, що ці міжпартійні стосунки не сміють впливати на мою діяльність як офіційного виконавця державної влади, я добачав у моєму зверненні акт визнання Національного Секретаріяту і сподівався відповідно льояльного ставлення до мого відділу також з його боку. На жаль, цього не сталося. Також А. Ревуцький, з часом міністер для жидівських справ, дивився так само як я на взаємостосунки його міністерства з Національним Секретаріятом. Він також думав, що слід діяти з Національним Секретаріятом у справі створення міністерства. На жаль, на другому боці ці наші наміри не знайшли жодного відгуку.[46]

Примара більшовизму.

Гетьманський режим в Україні був типовим поліційним режимом, який тримався виключно на багнетах німецько-австрійської окупаційної армії.

Певна річ, існували і діяли в далекому зовнішньо-політичному «запіллі» Німеччини далекосяжні імперіяльно-колоніяльні пляни у момент, коли вони погодились на окремий мировий договір з Українською Народною Республікою

[46] «Жидівська автономія і Національний Секретаріят» (ідиш), Звіт Національного Секретаріяту, Київ 1920, стор. 42/43. *А. Ревуцький*, Спомини жидівського міністра (ідиш), стор. 42.

і відокремили таким чином Україну, цю віднині самостійну державну цілість, від Росії. Ті далекосяжні пляни не були будь-якою новиною, вони здавна були вже складовою частиною німецького натиску «на Схід» у світовій політиці.

Але німецьку окупаційну армію в Україні цікавила насамперед лише одна, дуже практична і дуже нагла річ: щоб в Україні був усталений такий порядок, який допоміг би цій армії використати аж до останньої міри господарські багатства і товарові резерви країни, щоб забезпечити ними Німеччину і її велетенську армію, яка воювала на західньому фронті й яка, так само як населення самої Німеччини, бідувала від нестачі харчування та всього іншого в наслідок бльокади Антанти.

До цієї найближчої, безпосердньої мети німецької окупації зовсім не підходив режим Центральної Ради. Бо ж користування господарськими резервами України було рівнозначне з грабунком українського села, що означало, що селянин мав би орати і сіяти, годувати і виховувати худобу, працювати і господарювати, насамперед, як не виключно, для німців.

Це безпосереднє, конкретне завдання німецької армії було у такому кричущому противоріччі до соціяльного обличчя Центральної Ради й тогочасного соціяльно-політичного і національного режиму країни, що для німецького командування мусіло дуже швидко стати ясним, — навіть без нашіптування місцевих клясових і національних ворогів української державности, — що Центральна Рада і її люди мають зникнути з політично-державного обрію країни. Ось у чому слід шукати справжній сенс перевороту 29 квітня 1918 року, який поставив царського генерала Павла Скоропадського на чолі держави і на службу інтересам Німеччини.

Німецьке командування міркувало, що таких практичних завдань чужа армія не зможе успішно виконувати власними руками, що для цього вона потребуватиме місцевого спільника, особливо для «чорної» роботи зв'язку з населенням, насамперед зі селом. Такого спільника німецьке командування швидко знайшло в особі тих колишніх, а на ділі ще тоді існуючих, власників великих та середніх маєтків, яким дуже реально погрожували ліквідацією соціяльні прагнення українського селянства та соціялізаторські законодавчі проєкти Центральної Ради. Ті заможні верстви, а

разом з ними зросійщене місто залякане попри ці соціяльні прагнення також національно-радикальним характером політики Центральної Ради тогочасного етапу української революції, створили «соціяльну базу» для гетьманського перевороту. Цей наявний контрреволюційний характер соціяльної і національної бази нового режиму мусів неминуче призвести до політичної і соціяльної реакції. В останню хвилину, коли вся будова гетьманату захиталася наслідком революції в Німеччині, цей режим зробив спробу врятуватися при допомозі «білої» Росії, проголосивши Україну частиною російської держави і заключивши військову угоду з Донським отаманом Красновим.

Існування цього режиму в країні, що її немилосердно грабував німецький окупант за згодою і співучастю уряду Скоропадського, створило нахил до орієнтації на того «сусіда», що сидів за «демаркаційною лінією», яку тримали, знову ж, ці самі ненависні окупанти. Ця «примара більшовизму» приваблювала різноманітні кола змученого тим режимом народу, загрожуючи одночасно всьому його майбутньому.

«Національна радянська влада» для України?

Коли Директорія 14 грудня 1918 року прибула до Києва, вона привезла з собою готову політично-програмову деклярацію, яка пропонувала перетворити Україну в «державу трудового народу». З цієї декларації випливало зовсім ясно, що Директорія, яка вийшла з тих самих політичних партій і суспільних верств, що творили свого часу підставу демократичного режиму Центральної Ради, нині, після перемоги над реакційним режимом Скоропадського, не збирається відновити демократичні порядки з першої доби української революції.[47]

Видно було, що решта членів Директорії, хоч хиталася, але все ж піддавалася впливові голови, який з великим захопленням і впертістю пропаґував свою нову віру, що, мов-

[47] Слід зазначити, що також у декларації було відразу на її початку згадане відновлення закону про національно-персональну автономію, «що забезпечує право кожної нації на вільне життя». *Винниченко*, вказаний твір, т. III, стор. 168.

ляв, настав час перебудувати Україну на радянських засадах, подібно до устрою сусідньої Росії, лише пристосувавши московський зразок до соціяльної структури українського народу і до потреб його національно-визвольного руху. Отже, українська радянська держава, побудована на «селянсько-робітничих радах», у яких селяни і робітники будуть заступлені відповідно до їх чисельної ваги в населенні. У своєму історично-полемічному творі (що ми його вже цитували) Винниченко писав ретроспективно так: «Введена з ініціятиви й з директив Директорії радянська влада може бути сконструйована по такому принципу, щоб національно-український характер її зберігся в повній мірі й щоб від того справа нашого національного відродження й нашої державности, як найкращого засобу до того, не постраждала».[48] Цій ідеї була властива ще одна вигода з погляду українського націоналізму: її здійснення зменшило б значно представництво неукраїнського та зросійщеного населення міст у радах і цим забезпечило б диктатуру «селянського пролетаріяту» в державному керівництві.

Але вирішальним арґументом Винниченка на користь його пляну була думка, дитяча наївність якої незабаром виявилася в її повноті, що «большевики в попередній боротьбі з нами через те *національно* перемогли нас, що мали в руках далеко дужчу зброю, ніж ми — соціяльні льозунґи, — сили наші були нерівні. Отже тепер, коли ми хотіли побороти їх *національно,* ми повинні були озброїтися так само як вони. І тоді нехай вони виступають проти нас тільки як руські націоналісти, нехай аґітують серед наших мас, щоб радянська влада на Україні була *руська,* а не *українська*».[49]

Арґументуючи так свою улюблену ідею, Винниченко неначе забув свій виступ у Центральній Раді проти національних меншостей рік тому, де він доводив — цілком слушно — національно-російський, виразно колоніяльний характер збройного наступу «червоної ґвардії» на Київ.

Не зважаючи на значний вплив Винниченка на ту групу українських політиків, яка зібралася тоді — в грудні 1918 року — навколо Директорії у Вінниці, йому не вдалося досягти їхньої згоди на його програму в її повному обсязі

[48] *Винниченко,* вказаний твір, т. III, стор. 135.
[49] Там же, стор. 134/135.

й оригінальному змісті. Врешті тим людям здавалося якось дивним, як це вони зможуть перетворитися, мовляв «за одну ніч», із вчорашніх демократів у щирих прихильників «радянської системи влади». Тим більше, що саме повстання проти гетьманського режиму відбувалося під виразними демократичними гаслами, було боротьбою за відновлення Української Народної Республіки, такої, яку всі знали в добу Центральної Ради: демократична республіка, політична рівноправність усіх громадян без будь-якої різниці, забезпечені громадянські свободи, демократичні місцеві органи самоврядування і т. д.

Врешті був досягнений компроміс: не повна формальна радянська влада в її «московському» розумінні, не диктатура «пролетаріяту і незаможного селянства», лише система «трудових рад», сформованих із заступників тільки тих суспільних верств, які не визискують чужої робочої сили. Отже, селяни, робітники, трудова інтеліґенція. Якась форма «національного більшовизму».

Розклад повстанської армії.

Дуже швидко виявилося, що розрахунок був зроблений без відома справжнього господаря, властиво двох господарів. Першим з цих господарів була народна армія, та головна військова сила, яка своїм спонтанним піднесенням змела з лиця країни гетьманських режим і німецьких окупантів разом. Доки не була досягнута перемога над попереднім режимом і доки окупаційна німецька армія не залишила території України, ця народна селянська маса стояла як мур слухняно за Директорією.

Селянська у своїй переважній більшості, складена з колишніх вояків світової війни, ця армія надхненно відгукнулася на заклик Директорії до повстання. Але при цьому перед очима кожного з тих вояків-селян була одна мета — позбутися колишніх земельних панів, яким гетьман і німці повернули їх колишні маєтки; позбутися німецьких реквізицій та гетьманських карательних відділів. А головне, вернути собі землю. Коли ж німецькі ешельони посунули на Захід, під натиском цієї української народної армії, а гетьман втік з України, ця армія вже не бачила мети, за яку варто було далі воювати. Так само як на колишньому фронті сві-

тової війни, солдати прагнули вернутися до своїх сіл, до знову звільненої землі, до господарства і родин. Ці селянські маси в більшості ще не доросли, щоб усвідомити далекосяжне значення національно-політичних цілей повстання. Так народна армія Директорії почала танути як сніг під промінням весняного сонця.

Розуміється, що далеко не вся армія розтанула. Але те, що залишилося, не могло ніякою мірою сприяти «радянським» плянам Директорії. Насамперед це був національно свідомий, ідейний у своїх прямуваннях, організаційно консолідований, мілітарно дисциплінований осередок повстанської армії — корпус Січових Стрільців. Він складався, головним чином, з галицьких старшин і вояків, вимуштрованих в австрійській армії, національно вихованих. Старшина корпусу вважала, що вона знає добре, як саме будувати українську державу. Вони були рішучими противниками совєтсько-більшовицького ладу й разом з тим ворожі до Москви.

«Січовики» залишилися зразково дисциплінованою частиною української армії аж до сумного кінця боротьби за самостійну державність. Але був ще «лишок» народної армії з першої доби повстання, й як раз він, у його різних метаморфозах, спричинився чималою мірою, поруч з перевагою більшовицького ворога та інших зовнішніх й внутрішніх обставин, до остаточної поразки Української Народної Республіки й, одночасно, до трагедії українського жидівства. Це був той чинник, який дав нагоду політичним ворогам Директорії говорити про «добу отаманщини». Цій «отаманщині» жидівська історіографія приписує головну вину за погроми 1919-го і наступних років, коли, власне, головну ролю на цьому «фронті» перейняли протибільшовицькі повстання.

Другий наступ більшовиків на Україну.

Вже в перші тижні національного повстання захиталася «демаркаційна лінія» між Україною і більшовицькою Росією, яку до того охороняли німецькі частини. Усі почуття і замисли німецьких солдатів були скеровані на події в їхній країні. Там відбувалася революція, запахло трохи більшовизмом, у всіх частинах окупаційної армії створено «солдатські комітети», які потім також керували евакуацією, і, самозрозуміло, у німців не було жодної охоти охороняти далі Україну від «примари більшовизму» з-поза російського кордону.

До речі, ще до того, як Український Національний Союз рішився на повстання, Винниченко досяг обіцянку від двох найвизначніших більшовицьких лідерів, від тих, що стояли найближче до справ України, саме від Мануїльського і Раковського, обіцянку, що більшовики, у випадку повстання проти гетьмана і німців, утримаються від нападу на українську армію ззаду. Слід думати, Винниченко вірив у те, що тією «джентельменскою угодою» з більшовицькими лідерами він забезпечив себе від «ножа в спину» з цього боку. Але якраз тоді, коли йому вдалося переконати своїх спільників у Директорії, що настав час «перетворитися на українських радянців», саме, коли Директорія прибула до Києва, — почали вже на південному сході країни оперувати більшовицькі військові загони і з ними разом селянські повстанчі групи, яких організували та ними керували ліві українські соціялісти-революціонери. Також знову появився на сцені українського політичного життя «робітничо-селянський уряд» України, який був у минулому році поставлений Москвою в Харкові і який московська влада визнавала офіційно за уряд «незалежної» української держави і з ним провадила «міжнародні пертрактації».

Директорія прибула до Києва за тиждень після того, як корпус Січових Стрільців зайняв столицю. У місті був заведений від імени командування суворий «стан облоги», але вся фактична влада була не так у руках полковників-січовиків, як у того самого Ковенка, голови «контрозвідки», що через його самочинства рік перед тим, у час наступу «червоної ґвардії» Муравйова на Київ, подався до димісії перший жидівський міністер Зільберфарб. Також тепер його активність і свавілля йшли під гаслом «боротьби з більшовиками». В той самий час поза Києвом оперували численні «отамани», які не були здібні протистояти реґулярним більшовицьким частинам й раз-у-раз відступали перед ними без спротиву, віддаючи ворогові терен за тереном; але вони знаменито вміли «поборювати большевизм» у численних жидівських містах та містечках України.

Прибувши до Києва, Директорія відразу опинилася у власній столиці як у ворожому таборі: з одного боку, без-

силля щодо військового командування і ковеньківської контрозвідки, з другого, атмосфера озлоблення у більшості київського неукраїнського населення, викликана режимом сваволі «стану облоги». «В Києві, пише з цього приводу Винниченко, неукраїнське населення просто горіло ненавистю до української влади. І не через те тільки, що вона була українська. Коли вона вступила до Києва, осяяна авреолею боротьби й перемоги над реакцією, її щиро привітали не тільки українці. Її ненавиділи за те, що вона сама обплювала цю радість, що не принесла ніякої різниці з гетьманщиною. Вся різниця була в тому, що неукраїнців силою, брутально примушували поважати українство».[50]

З приводу цих настроїв в неукраїнських колах пише А. Ревуцький у його «Споминах жидівського міністра» про те, як «не тільки більшовики, але також меншовики і (жидівський) «Бунд» гірко поборювали Директорію. Але при цьому не можна було в їх арґументації знайти будь-який *соціяльний* мотив (для цього спротиву), — завжди відчувалося, що в дійсності їх поведінкою керує прагнення до «единої, неподільної Росії».[51] Характерною для цієї поведінки була відмова меншовиків дати міністра до кабінету Чехівського. Коли цей кабінет творився, було залишене вільне місце міністра праці, бо всі рахувались з можливістю приступлення до уряду російського с.-д. Мартинова (жида з походження), але цього не сталося, бо його партія не могла рішитися увійти до уряду, який не погоджується на федерацію з Росією».[52]

Жидівські соціялісти орієнтуються на Москву.

Чимало змінилося на той час також в ідейній орієнтації жидівської суспільности. Крім «Бунду», що його українська орієнтація завжди «шкандибала» і він усе оглядався на колишнього «старшого брата» у спільній соціял-демократичній партії, всі інші жидівські партії ще сяк-так трималися своєї позиції з часів Центральної Ради. Чимало вплинув на

[50] *Винниченко,* вказаний твір, т. III, стор. 201. Очевидна річ, що це все ділялось у добу, коли Винниченко очолював Директорію. С. Г.
[51] *Ревуцький,* вказаний твір, стор. 67.
[52] Там же, стор. 69.

збереження цієї позиції (вона стала до певної міри традиційною) стан загального піднесення у перші тижні повстання, коли також жидівське населення було захоплене відновою вільного політичного життя й коли про жодні протижидівські ексцеси не було чути взагалі. Не залишилася без впливу на настрій жидівського населення також віднова національно-персональної автономії. Цей стан речей знайшов, між іншим, свій вираз у привітальних промовах жидівської делеґації на урочистій зустрічі Директорії на київському залізничному двірці при її вступі до столиці.

Разом з цим, десь у підсвідомості щось змінилося в орієнтації жидівської суспільности, її соціялістичної частини зокрема. Півроку наскрізь реакційного режиму гетьманату занадто вже нагадував минуле російського царату, щоб не викликати у ширших верствах жидівського населення, особливо між масовим членством жидівських соціялістичних партій, побоювань щодо здобутків революції, втрата яких означала для жидів, мабуть більшою мірою ніж для інших, національну і соціяльну катастрофу разом. А від кого можна було тоді сподіватися усунення цієї небезпеки, як не від тодішнього осередку радикальної революції у світі, від Москви? Чимало сприяло цьому психологічному здвигові тяжке розчарування українською демократією за останню добу Центральної Ради, коли як урядова політика, так і настрої в українському таборі ставали все більше несприятливими для меншостей, включно з меншістю жидівською. Разом з тим, у момент падіння української національної влади, розгону Центральної Ради, без будь-якого помітного назовні спротиву з боку народу, мов би розкрилася вся слабість, безпомічність, безпорадність українського політичного керівництва. Не лише суспільність жидівська, але чималою мірою також самі українці почали зневірюватися у можливості здійснити національні цілі української революції. Із здивованням дивилися тоді також відповідальні жидівські кола на такі, дивні в їх очах, явища, як активна співпраця деяких поважних українських діячів з гетьманом і його урядом, з одного боку, а з другого — участь багатьох лівих українських соціялістів у лавах більшовицьких аґресорів.[53]

[53] Автор цих рядків, який керував у добу Центральної Ради двома департаментами міністерства праці, подався, негайно після перейняття цього міністерства гетьманським міністром Ваґнером, до димісії, на знак протесту проти перевороту. Коли він потім довідався, що всі

Наслідком цього психологічного здвигу значна частина жидівських соціялістів почала «плисти у фарвареті» московського більшовизму, перемога якого здавалась тепер неминучою, хоч ці соціялісти далі ідеологічно неґували комунізм.

На цю зміну орієнтації жидівських соціялістів вплинула чимало також революція в Німеччині. Тоді, коли українські національні кола цілком реально оцінили ту революцію, а саме, що цим створилася в Україні ситуація сприятлива для спроби скинути гетьманську владу, почали дивитися жидівські соціялісти — й не лише вони, але ще більше московські соціялісти й усі ліві мрійники в світі — на ту ситуацію в Німеччині, як на початок світової революції. Ну, а хто стоятиме в аванґарді такої світової революції й керуватиме нею, як не Москва? За таких обставин вибір орієнтації був досить ясний.

Ледве встигли національні українські сили перемогти спротив гетьманського режиму, як почався наступ більшовицьких сил проти щойно відновленої Української Народної Республіки. Українські війська відступали і залишали ворогові терен за тереном. Паралельно з цими поразками на більшовицькому фронті розпочалися ексцеси отаманщини і жидівські погроми. Більшість жидівських соціялістичних провідників, а з ними чимала частина їх пастви, зокрема молодь, були у ті хаотичні часи січня-лютого 1919 року психологічно зрілі для того, щоб у кожну відповідну хвилину перекинутися на «другий бік барикади». Московський уряд почав війну проти Директорії УНР саме у цей момент пануючого на фронті й у запіллі України хаосу — 16 січня 1919 р., а вже у лютому українська влада була примушена залишити Київ й відійти на Захід. Це був остаточний поштовх у бік нової орієнтації жидівських соціялістів в Україні.

українські службовці, як його міністерства, так усіх останніх, залишилися служити новому режимові, він мусів прийти до висновку, що своїм демонстративним кроком він власне лише «пошився в дурні».

VII. ДРУГЕ МІНІСТЕРСТВО ЖИДІВСЬКИХ СПРАВ

Хто має стати міністром жидівських справ?

Коли Директорія в Києві склала новий український уряд (на чолі з с.-д. Чехівським), в ньому не були представлені національні меншості через своїх міністрів, як це було в добу Центральної Ради. Лише з часом вступив до Кабінету міністер для жидівських справ, але ні польський, ні російський. На те були особливі причини.

Пам'ятаю, як у моїй розмові з Головою Директорії, Винниченком, у Вінниці, в справі відновлення автономії меншостей він виразно розрізнив відновлення автономного статусу від справи участи окремих «національних міністрів» в уряді. Пригадаємо, що в самому тексті Закону про національно-персональну автономію від 22 січня 1918 року не було згадки про окремих міністрів у справах меншостей. Така згадка, щоправда, була у проєкті того закону, але Мала Рада її усунула з закону при його затвердженні. Отже в розумінні конституційному тепер Директорія мала щодо цього вільну руку.

«Автономію негайно відновимо, — казав мені тоді Винниченко, — запросимо до уряду міністра в справах жидівської меншости, але з заступництвом росіян і поляків ще зачекаємо. А це тому, що досвід попередньої доби показав, що росіяни в Україні вважають себе природними представниками російських державних інтересів, а не звичайними й льояльними громадянами нашої держави. Що ж до поляків, так маємо наперед довідатися, як будуть уреґульовані права української меншости в самостійній Польщі, якщо тамошнє українське населення примушене буде з причин певної міжнародної констеляції залишитися в межах польської держави. Інакше жиди: за жидівською меншістю в Україні не стоїть жодна сусідня держава як протектор. Жодний з сусідів України не буде вважати себе зобов'язаним проте-

ґувати українським жидам й заступатися за їх кривди. Тому українським жидам залишиться одна можлива орієнтація — це на українську державу, а в цій державі хай буде жидівський міністер, який заступатиме їх національні інтереси».

Слід до того додати, що на ділі ані польська, ані російська суспільність не виказали жодного інтересу для відновлення їх національних автономних установ. І це тоді, коли проблеми жидівських національних установ, особливо справа представництва в уряді, стояли під час київської доби Директорії в центрі жвавих дебатів і були предметом міжпартійної боротьби в жидівському суспільстві. Лише з цієї причини усе відкладалося іменування міністра жидівських справ.

Насамперед до цієї затримки спричинився впертий спротив жидівського Національного Секретаріяту (Виконавчий орган Тимчасових Національних Зборів) проти іменування на пост жидівського міністра будь-кого з жидівських соціялістів (які, як ми вже знаємо, бойкотували вибори до Національного Секретаріяту). Попри це Національний Секретаріят зайняв принципову позицію проти самої установи «міністра жидівських справ» як повноправного члена уряду, що несе відповідальність за його загальну політику нарівні з іншими ресортовими міністрами. Замість того Національний Секретаріят пропонував, щоб жидівська національна меншість була представлена в кабінеті окремим «державним секретарем», який буде делеґований туди жидівськими національно-автономними установами (тобто цим самим Національним Секретаріятом) і нестиме відповідальність виключно перед ними, не буде втручатися у справи загальної політики держави і не відповідатиме за цю політику.

Але до затримки у відновленні діяльности жидівського міністерства спричинилися також дві, з існуючих трьох жидівських соціялістичних партій, саме «Бунд» і «Об'єднані соціялісти», які не могли погодитися на те, щоб на пост жидівського міністра був призначений член партії «Поале-Ціон». Між тим, «Поале-Ціон», єдина суспільна група, яка майже з самого початку повстання приєдналася до українського табору в його війні за відновлення демократичної української республіки, вважалась цим табором мов би визначеною самим ходом подій до участи в уряді УНР, як представник жидівської людности країни. Тому, це було

цілком природним, що голова уряду Чехівський звернувся з самого початку до партії «Поале-Ціон» з пропозицією дати свого кандидата на посаду міністра жидівських справ.

Позиція «національних міністрів» у системі національної автономії

Це питання почали обговорювати в жидівській суспільності і воно стало предметом гарячої міжпартійної боротьби вже з самого початку розбудови жидівських автономних установ, ще за першого жидівського міністра Зільберфарба. Спір був нібито чисто теоретичний, мав вестися в рамках конституційних засад, але на ділі дебати йшли по лінії партійно-політичного розмежування в жидівському таборі, — тобто між сіоністами та їх клерикальними спільниками з одного боку, й соціялістами з їх народно-демократичним спільником, з другого. Таким чином, цей «теоретичний» спір перетворився на гострий політичний конфлікт і до нього втрутився сам голова Директорії, який конче хотів довести обидві сторони до такого компромісу, який уможливив би іменування повноважного представника жидівської меншости в уряді Республіки. Але оскільки за цим теоретичним спором приховувалось прагнення обох таборів опанувати національно-автономні інституції, до компромісу так і не дійшло й Директорії залишилося нарешті вирішити питання на власну руку й з компетенції верховної державної влади.

Отже цей спір поставив перед Директорією питання: чи вона має включити до складу уряду окремого міністра жидівських справ, рівноправного з усіма іншими міністрами, й, разом з цим, відповідального, як усі вони, за загальну політику держави, не дивлячись на його особливу функцію, як повноважного представника жидівської меншости в уряді? Або ж тим представником мають бути центральні установи жидівської автономії, які з їх власної компетенції, — а не за запрошенням верховної влади, — іменували б свого уповноваженого до уряду, який носив би титул «державного секретаря», й компетенція якого була б виключно в справах національно-жидівських.

Придивимося до того, як це засадниче питання виникло в процесі розбудови жидівських національно-автономних

органів. Отже, ця розбудова розпочалася, як ми вже знаємо з раніше сказаного, з того, що був іменований окремий віце-секретар жидівських справ, який згодом став генеральним секретарем, а зі зміною конституційного становища України, — міністром жидівських справ й повноправним членом уряду республіки. Цей жидівський міністер вважався — доки існувала Українська Народна Республіка — офіційним представником жидівської нації в державі й він, а разом з ним його міністерство, уособлювали автономні права жидівської національної меншости. Щодо власного народу перед жидівським міністром стояло завдання закласти самі основи автономії, вибудувати її органи, автономізувати все життя жидівства. Конкретно це завдання мало бути здійснене у творенні як місцевих, так і центральних жидівських установ. Першою на черзі була Національна Рада, про яку ми вже докладно розповідали. Потім був виданий 2 грудня 1917 р. закон про вибори до місцевих органів жидівського самоврядування до демократичних «кагальних рад», що мали служити місцевими відділами автономії.

Уже з появою цих перших, обраних на демократичних підставах, місцевих органів автономії, почало виявлятися певне протиріччя між становищем жидівського міністра, як повноправного члена уряду, відповідального перед парляментом держави й виконуючого свої обов'язки у згоді з урядом і парляментом з одного боку, і позицією того ж міністра щодо автономних жидівських органів, де могла витворитись більшість — що справді швидко сталося, — яка дивилася б на основні політичні, культурні й соціяльні питання інакше, ніж більшість парляменту, уряд і, разом з ними, жидівський міністер. Це можливе протиріччя стало дійсністю, коли вже на першому засіданні Національної Ради, яка була складена, як ми вже згадували, на засаді рівного представництва усіх п'ятьох жидівських партій, сіоністи заявили, що соціялістично-демократична більшість Ради є в дійсності меншістю в народі, а тому відмовили жидівському міністрові, якого більшість в Раді підтримувала, в моральному праві представляти жидівську націю в державі. Пригадуємо, що Національна Рада була на початку лише дорадчим органом при міністрові, який формально відстоював у своїй особі усі права й обов'язки автономії жидівської національної меншости в державі. Але згодом як фактичний, так і конституційний стан Національної Ради змінився й вона вже вважалася центральним органом автономії, а міністер уже мав дотримуватися програми, яку остання ухвалювала. «Жидівський міністер став віднині виконавчим органом Національної Ради», пише про цю зміну в становищі обох тих установ перший міністер жидівських справ Зільберфарб.[54]

Цікаво буде тут навести коротке оповідання міністра Зільберфарба про те, як дійшло до цієї важливої зміни в державно-правному взаємовідношенні між міністром і Національною Радою. Міністер Зільберфарб подався до димісії, як ми вже знаємо, зі зміною в уряді УНР, коли прийшов до влади кабінет Голубовича. Жидівські соціялістичні партії не були згідні з загальним політичним напрямом нового уряду, а тому, що жидівський міністер мав формально солідаризуватися з тією політикою, постало питання про делеґування до складу уряду на пост жидівського міністра не соціяліста, а представника демократичної «Фолькспартай», оскільки соціялістична більшість Національної Ради ніяк не збиралася відступити від своєї гегемонії в органах національної автономії. Так склалося, що другим міністром жидівським справ в УНР став В. Лацький, член «Фолькспартай», яка увесь час йшла солідарно зі соціялістами в Національній Раді й співпрацювала з ними в міністерстві жидівських справ. Але, щоб забезпечити надалі вирішальний вплив соціялістів на політику того міністерства, було разом з актом затвердження нового міністра Малою Радою, також проголошено про цю нову державно-правну компетенцію жидівської Національної Ради. Таким чином, було відсунуто на невизначений час з'ясування питання, яке має бути державно-правне становище представників національних меншостей в уряді.

Тепер конечна потреба іменувати міністра жидівських справ до кабінету Чехівського виринула як дуже негайна. Міністер від соціялістів забезпечив би знов, як було в добу Центральної Ради, домінуючу позицію соціялістично-демократичного табору в органах жидівської автономії, а тим самим, також його вплив на суспільне життя жидівського населення країни. Разом із цим, міністер-соціяліст ледве чи вагався б нести, спільно з усім урядом, відповідальність за загальну політику Директорії.

---

[54] *Зільберфарб*, вказаний твір, стор. 69.

Позиція українських державно-національних чинників у цьому питанні залишилася не виясненою ще з часів, коли був ухвалений закон про національно-персональну автономію. Слід згадати, що українські політики просто не хотіли зв'язувати собі рук, доки політична дійсність не жадатиме виразного рішення. Що було саме так, видно з того, що під час голосування над дотичним пунктом у проєкті цього закону, саме про те, що до складу уряду мають входити міністри у справах національних меншостей, українська більшість Малої Ради той параграф відкинула, посилаючись на те, що питання складу уряду держави стосується майбутньої конституції, а не справ меншостей. Слід відзначити, що після голосування, українські фракції просили зазначити в протоколі засідання, що цим вони ніяким чином не висловилися в засаді проти представництва меншостей в уряді. Як ми це бачили з попереднього розділу, відсутність цього параграфу в законі про автономію добре придалася в новій політичній ситуації після відновлення Української Народної Республіки, коли Директорія вирішила не відновлювати покищо ні польського, ні російського міністерств.[55]

Нині, як ми вже знаємо, настав момент, коли Голова Директорії, збігом обставин, був покликаний знайти вихід у спорі між жидівськими таборами. В дійсності цей вихід був передрішений: соціялістичний уряд, який плянував завести в країні «трудову владу», мусів дати перевагу соціялістові, як міністрові жидівських справ.

Опозиція проти кандидатури Ревуцького.

І дійсно, Директорія УНР відразу з'ясувала свій стосунок до питання: чи має заступати жидівську меншість повномочний і відповідальний міністер, а чи — «державний секретар». Голова Директорії довів ще у Вінниці про це ставлення до відома тих двох єдиних жидівських політиків, які мали контакт з українським проводом під час повстання. Він формулював свій погляд на справу в таких, приблизно, словах: «Національна автономія меншостей є державною установою й вона не сміє бути відрізнена суттєво від інших

[55] *Зільберфарб*, вказаний твір, стор. 57.

державних функцій. Іменування — державного секретаря, а не міністра, члена кабінету, мусіло б у сучасній ситуації, розглядатися, як відмова жидівської меншости ототожнювати себе з загальною політикою держави, як ухилення від співучасти в боротьбі проти буржуазії. Хіба це можливе віддати одну з найважливіших адміністративних справ до рук кляси, яка поборює уряд?»[56]

Вже тоді Винниченко запитав, чи погодиться «Поале-Ціон» увійти до Директорії й дати свого представника до кабінету, як міністра жидівських справ. Приблизно через місяць ця партія дала позитивну відповідь на запитання й назвала своїм кандидатом А. Ревуцького.

Винниченко тоді довів до відома жидівської суспільности, що міністерство жидівських справ має бути зайняте за згодою всіх трьох жидівських соціялістичних партій. Але, коли б до такої згоди не дійшло, на посаду жидівського міністра буде призначений представник тієї жидівської соціялістичної партії, яка погодиться з деклярацією Директорії. При цьому Директорія зобов'язується асиґнувати цьому міністерству значні фінансові засоби, які забезпечать його культурну та організаційну діяльність.[57]

Цей намір Директорії іменувати на жидівського міністра обов'язково соціяліста зустрівся відразу з гострим спротивом жидівського Національного Секретаріяту, до якого, як ми вже знаємо, жидівські соціялісти не входили. Вже при урочистій зустрічі Директорії, з її прибуттям на київський залізничий двірець, натякнув представник Національного Секретаріяту, в його привітальній промові, на цей спротив. Він підкреслив, що «віднині в Україні існує законне національне представництво жидівського народу, яке персоніфікує в собі ідею народоправства».[58] Отже, директорія має, за цією заявою, запитатися у того «національного представництва» в справі зайняття посади жидівського міністра. Настанова Національного Секретаріяту була при цьому у виразному протиріччі до погляду Голови Директорії, бо саме Національний Секретаріят стояв на засаді, що представник жидівської національної меншости в уряді держави має

[56] *Ревуцький*, вказаний твір, стор. 41/42.
[57] *Ревуцький*, вказаний твір, стор. 69.
[58] «Жидівська автономія і Національний Секретаріят на Україні», вказаний твір, стор. 39; все оповідання ведеться тут виключно за цим офіційним звітом Національного Секретаріяту.

бути посланий туди автономними органами цієї меншости — в даному випадку цим же Національним Секретаріятом, — буде відповідальний виключно перед тими, що його послали, і не має нести жодної відповідальности за загальну політику уряду.

Національний Секретаріят вів цю боротьбу з великою впертістю. Йшлося в дійсності не про те, яка з двох державно-правних засад має рацію, а про те, кому належатиме домінуючий вплив у жидівському суспільному житті — жидівському міністерству, яке буде в руках соціялістів, чи Національному Секретаріятові, де на той час міцно сиділи представники несоціялістичного табору.

Голова Директорії доклав багато зусиль, щоб привести обидва табори до компромісу. Він тричі прийняв делеґацію Національного Секретаріяту, шукаючи формули, яка б забезпечила співучасть жидівської меншости в політиці влади, а це значило, — жидівський міністер, який несе відповідальність з усім урядом за цю політику, а разом з тим залишила б керівництво справами жидівської автономії в руках автономних органів. Тому він, уже приймаючи першу делеґацію Національного Секретаріяту, пояснив позицію Директорії в тому сенсі, що для неї не так важливе жидівське *міністерство*, функції якого міг би й надалі виконувати Національний Секретаріят, як жидівський *міністер*, член кабінету, який тим маніфестував би політичну позицію жидівської меншости, а тим забезпечиться спільна праця в будові української держави. Тому Винниченко запропонував делеґації Національного Секретаріяту назвати свого кандидата на посаду жидівського міністра, який погодиться підписатися під програмовою деклярацією Директорії, а в справах національно-жидівських буде вважатися представником Національного Союзу (згідно з законом про автономію від 22 січня 1918). Після того, як такого кандидата не знайшлося у партіях, представлених у Національному Секретаріяті, а цей останній заявив остаточно про свій спротив іменувати міністра, а настоював на призначенні «державного секретаря», або «генерального директора» в жидівських справах за рекомендацією Національного Секретаріяту й перед ним відповідального, Винниченко довів до відома делеґації Національного Секретаріяту, на третьому побаченні з нею, що Рада Міністрів постановила призначити на міністра кандидата партії, яка погодиться прийняти програму уряду. Це

партія «Поале-Ціон», і можливим кандидатом на міністра є А. Ревуцький. При цьому Винниченко додав від себе: «Я певний того, що п. Ревуцький, який є не «бундист», а соціяліст, з одного боку, й сіоніст, з другого, — не викличе проти себе особливо гострої опозиції, принаймні не з боку більшости Національних Зборів». На жаль, ця надія Голови Директорії УНР не здійснилася, й Національний Секретаріят закликав жидівське населення до бойкоту жидівського міністерства.[59]

Тим закінчилася ця стадія боротьби між несоціялістичною й соціялістичною частинами жидівської суспільности за владу у вищому урядовому органі національної автономії, і новий міністер міг врешті організувати своє міністерство.

На той час загальний політичний і військовий стан в державі дуже погіршився. Паралельно з поразками у війні з більшовиками зміцнювалися прояви отаманщини, а з часом почалися також місцеві селянські повстання і з ними довготривала хвиля протижидівських погромів 1919—1920 років. У жидівських містечках наступила доба хаосу — панічного страху, ґвалту, контрибуцій, свавілля. Нікого більше не цікавили питання автономії, компетенції, будь-якої конструктивної праці. До Києва почали доходити скарги й вимоги швидкого втручання й допомоги. Жидівські громади цікавилися, в цих випадках, найменше закликом Національного Секретаріяту до бойкоту жидівського міністерства й зверталися до нього масово як телеграфічно, так і через делеґації, за допомогою, так само, як це вони робили за рік перед тим, у першу політично-військову кризу української держави, коли також захитався мирний лад у жидівських містечках, хоч не в такій трагічній мірі, як тепер.

Різка зміна сталася також у високій політиці. Директорія кинулася за допомогою до держав Антанти. Винниченко і за ним уряд Чехівського подалися до димісії. Разом з українськими соціялістами, вийшов з уряду також жидівський соціяліст Ревуцький. І так само, як рік тому міністер Зільберфарб, міг зараз Ревуцький посилатися на стан відчаю жидівського населення. Це було якраз по страшних подіях у Проскурові й Фельштині.

---

[59] «Жидівська автономія й Національний Секретаріят», вказаний твір, стор. 40, 41, 45, 47.

Організація другого жидівського міністерства, його програма й праця.

Призначений на посаду за кілька тижнів пізніше, ніж уряд Чехівського, новий жидівський міністер, що завинив той міжпартійний жидівський спір, розпочав організовувати своє міністерство саме в найтяжчу хвилину як у загальному становищі держави, так і в наслідок хаотичного стану, в якому перебувало жидівське населення, охоплене панікою від страхіття погромів. Організовувати доводилося все спочатку, бо від попереднього міністерства з доби Центральної Ради не залишилося навіть клаптика паперу. Працювати під тягарем масового заклику про допомогу від жидівської провінції: хоч яка мала була спроможність жидівського міністра реально допомогти, все ж він був в очах жидівського населення тим єдиним джерелом влади, від якого воно допомоги сподівалося. На ділі жидівський міністер був ще більше безпомічний й безрадний, ніж уряд у цілому. Сама Директорія була тоді подібна до безстернового човника, що несеться на хвилях бурхливого моря війни з совєтською Росією, з селянсько-більшовицькими повстаннями й отаманськими наїздами.

Міністер Ревуцький був, одночасно з його працею в міністерстві, дуже активний у сфері загальної державної політики, брав жваву участь у численних того часу нарадах і дискусіях відповідальних українських чинників і намагався, з великою наполегливістю, переконати Директорію та уряд, що єдина можливість врятувати республіку в порозумінні й компромісі з Москвою.[60] З тих його зусиль нічого не вийшло, але часу на конструктивну працю в його власному міністерстві залишалось йому надто мало. Проте можна дивуватися, як багато йому все ж вдалося створити за ту дуже коротку добу його міністрування. І це тоді, коли з усіх сторін намагалися обтяжити його й без того важке завдання.

Кола, які «окопалися» в Національному Секретаріяті, робили все, щоб перешкоджати йому в його зусиллях наново відбудувати міністерство жидівських справ; у тому не було вже нічого дивного. В усякому разі, усі намагання міністра досягти з ними згоди — не вдалися. Але також від жидівських соціялістів він мав мало приємного. «Бунд», який на тоді вже стояв однією ногою по другому боці барикади, заявив, що колишні форми національної автономії вже не підходять до нових обставин; це слід було розуміти як натяк на швидкий прихід влади «комісарів» у жидівську вулицю. Готуючись до можливої участи в цій владі, «Бунд» заборонив своїм членам прийняти посади в міністерстві Ревуцького. Тим він поставив міністра в тяжке становище щодо організації шкільного департаменту. Справа була в тому, що «Бунд», як традиційний прихильник культурної автономії, виховав протягом значного часу плеяду досвідчених працівників на полі народної освіти і в попередньому жидівському міністерстві департамент освіти був зайнятий його людьми. Замістити цих бундівських фахівців було тоді важким завданням. Також «Об'єднані соціялісти» намагалися триматись осторонь від нового міністерства й заборонили своїм більш видатним людям зайняти відповідальні посади в ньому, хоч їм дуже не хотілося втратити те єдине джерело впливу в жидівському суспільстві, яким було міністерство жидівських справ і ним відбудовані органи національної автономії. Наскільки жидівські соціялісти не були у ту критичну добу певні в своїй політичній орієнтації, чи триматися попередньої орієнтації на українську державність, чи обережно чекати на прихід «нових хазяїв», показує такий інцидент: в ту саму хвилину, коли автор цих рядків прийшов до голови Ради Міністрів Чехівського разом з А. Ревуцьким, щоб представити його як майбутнього жидівського міністра, там була делеґація від «Об'єднаних соціялістів». Як потім пояснив голова уряду, ця делеґація прийшла, щоб довести до його відома, що їх партія готова перейняти жидівське міністерство. Але вони спізнилися, бо постанова Уряду про призначення Ревуцького на міністра була прийнята за два дні перед тим.

Першою турботою нового міністра в справі організації його міністерства було забезпечити з фінансового боку працю департаменту освіти. Це завдання не викликало ніяких труднощів з уваги на загально прихильне ставлення вищих українських урядових чинників до діяльности жидівського міністерства. На пропозицію міністра Ревуцького уряд ух-

[60] Автор цих рядків, який включився тоді до праці уряду як віцеміністер народного господарства й також брав участь у деяких з цих державних нарад, займав протилежну позицію щодо сподівань на можливість порозуміння з Москвою, твердо переконаний, що більшовикам не можна ні в чому довіряти, та що вони розуміють лише мову сили.

валив закон, за яким належало вираховувати ту частину загальних видатків, яка мала припасти на потреби освіти жидівського населення. За цим законом: 1) усі існуючі жидівські освітні установи й школи всіх типів і категорій слід було перевести під управління міністерства жидівських справ; 2) на потреби жидівської освіти мали бути асиґновані державні засоби із загальної суми видатків на освіту в розмірі однієї дев'ятої частини бюджету міністерства освіти; 3) тим часом, поки буде затверджений цей бюджет на 1919 р., жидівському міністерству мали виплачувати щомісячно три мільйони карбованців. Таким чином, у перший раз за всю добу існування жидівської національної автономії, був забезпечений законом державний бюджет на жидівську освіту й культуру. Попри це головне асиґнування державна скарбниця виплачувала жидівському міністерству щомісячно 300 000 карбованців на видавництво шкільних підручників жидівською мовою, яких була гостра потреба.[61]

Цій фінансовій основі культурно-освітньої діяльности міністерства відповідала також організаційна надбудова шкільного департаменту. Всі його відділи й підвідділи були зайняті добрими фахівцями, досвідченими працівниками на полі жидівської народної освіти. Але розпочата праця була швидко припинена державною катастрофою. Українська влада залишила Київ і швидко після того запанували там «комісари». Як вони віднеслися до тих добрих початків у будові жидівської культури, показує наступний лист: «До товаришів комісарів. Пройшло вже шість тижнів з часу, коли міністерство жидівських справ було перейняте комісарами совєтської влади. Увесь час немає ніякої праці в освітньому департаменті. Звернення й прохання різних культурних установ залишаються без руху. Цим дискредитується ідея жидівської народної освіти й підкопуються її основи. Ми, урядовці, не знаємо, що нам робити. Вважаємо за несумісне з нашою гідністю залишатися надалі в цьому ганебному стані й просимо комісарів звільнити нас із наших посад. Підписали: Хаїм Фіялков, директор департаменту освіти; Ш. Каждан, завідуючий шкільним відділом; Ноах Лур'є, завідуючий відділом позашкільної освіти; Нахман Майзель, завідуючий видавничим відділом; В. Ісурович, завідуючий

[61] *Ревуцький*, вказаний твір, стор. 191/193.

відділом дошкільної освіти» (Щоденник «Найе Цайт», орган Об'єднаної Соціялістичної Партії, Київ, 22. III. 1919).[62]

Це бажання було швидко виконане: жидівське міністерство було скасоване совєтськими комісарами подібно тому, як воно свого часу було ліквідоване полковником Муравйовим, а потім знову гетьманом.

Не менш важливою, поруч із працею в галузі народної освіти, була діяльність міністерства у відбудові місцевої мережі органів національної автономії. Тут у центрі досягнень міністерства Ревуцького стоїть «Закон про кагальне управління» — статут органів місцевого жидівського самоврядування, кагальних рад і їх управ, податковий порядок тощо. Проєкт цього закону був вироблений ще «Національним Секретаріятом», але міністерство внесло до нього значні зміни. З них варто відзначити відокремлення суто-релігійних функцій від діяльности громад, яким був таким чином наданий виразно світський характер, і друге, фіксація трьох джерел доходу громад, а саме: 1) податок зі спадщини; 2) додаток до загального прибуткового податку; 3) пропорційне асиґнування з бюджетів земств і міських самоврядувань.[63]

Закон був прийнятий Радою Міністрів уже у Вінниці, після евакуації Києва, 12 лютого 1919 р. і затверджений Директорією 17 квітня того ж року. Тому можливість його практичного застосування була дуже обмежена як у часі, так і в просторі. Але тим не зменшено його засадничого й історичного значення: це перший раз в історії національно-визвольних рухів у їх прямуванні до автономного управління власними справами були створені формально-правні рамки для того управління. Велика заслуга цього піонерського кроку буде історією національно-визвольних рухів у світі зарахована українській національній революції.

Заклик жидівського міністерства — січень 1919 р.

Додатково до опису короткої й такої трагічної історії другого жидівського міністерства в Україні подаємо тут у витягу важливіші частини його програми, яка добре віддзеркалює наміри й сподівання того часу:

[62] *Ревуцький*, вказаний твір, стор. 175.
[63] *Ревуцький*, вказаний твір, стор. 234/35.

«Жидівська революційна демократія прийшла до влади разом з українською революцією. Знову відновлена національно-персональна автономія. Існує міністерство жидівських справ. Віднині має жидівський народ в Україні спроможність повного здійснення його прав на власну мову й культуру, на автономне упорядкування свого внутрішнього життя.

Вважаючи, що жидівська автономія може будуватися й скріплюватися виключно демократичним шляхом, ми проголошуємо, що вищою установою жидівської національної автономії є Жидівські Установчі Збори. Ми їх скличемо, як тільки буде готовий національний кадастр.

Місцеві, демократично обрані, жидівські громади вважаємо органами національної автономії. Вживаємо заходи до проведення у ближчий час законів, які зміцнять правні основи громад і створять для них певну фінансову основу. З уваги на те, що сучасні громади, які були обрані за інших політичних обставин, не відповідають уже настроям широких мас, будуть у найближчі місяці розписані нові вибори на основі демократичного виборчого права.

Доки не зберуться Установчі Збори, міністерство продовжуватиме будувати великий будинок жидівської національної автономії на світських засадах і жидівською мовою.

Насамперед створимо широку мережу жидівських народних й середніх шкіл, дитячих садків, вечірніх курсів, технічних шкіл і професійних курсів, фребелівських шкіл, учительських семінарій, та забезпечимо всі ці школи й ширші жидівські маси шкільними підручниками й літературою.

Одночасно з цим ставимо собі завдання завершити будівлю народної освіти заснуванням жидівського університету. Будемо підтримувати розвиток широкої діяльности в ділянці соціяльної опіки й санітарно-медичної допомоги. Підтримимо всі ті установи, які поставлять собі за мету реґулювати жидівську еміґрацію й направляти її на більше здорові шляхи.

Прямуватимемо до того, щоб при здійсненні широких соціяльних реформ, які є нині необхідністю революційної української демократії, були досягнуті полегші для переходу незаможних верств жидівського населення до більше здорових і більше продуктивних зайнять.

Також будемо енерґійно обороняти повну й справжню релігійну свободу побожного жидівського населення.

Міністерство закликає жидівську демократію підтримувати усіма силами боротьбу українських селян і робітників за їх повну соціяльну й національну свободу й допомагати Українській Народній Республіці поборювати чорні сили, які є загрозою з-зовні й внутрі для її існування».[64]

[64] *Ревуцький*, вказаний твір, стор. 314/315.

VIII. ТРЕТЄ МІНІСТЕРСТВО ЖИДІВСЬКИХ СПРАВ

Доба аґонії.

Це була аґонія української державности, доба героїчної боротьби й нелюдських зусиль в обороні клаптика території у південно-західній частині країни, на якій рештки національно-державних сил пробували, з чималим успіхом, налагодити можливо нормальне політичне, суспільне й господарське життя. Разом з тим це була доба, яка визначалася найвищою мірою зближення між відповідальними представниками жидівської суспільности й урядовими українськими колами та активної співпраці обох національних таборів. Ця доба тривала від евакуації Києва в лютому 1919 р. до останнього зусилля втриматися на поверхні у вересні-листопаді 1920 р., коли наступ більшовицького ворога поклав остаточно кінець цій аґонії. Зі знищенням цієї решітки української демократичної державности прийшов кінець також жидівській національній автономії.

Багато трагічних хвилин пережила ця група українських діячів у ту добу. Дослівно притиснуті спиною до муру, лицем до ворога, із сціпленими зубами, вони вели цю, здавалось, безнадійну боротьбу проти трьох ворогів — більшовиків, денікінців і поляків, — сили яких безмірно переважали їх власні. Завзято вони билися за збереження цієї останньої позиції української революції — «державний центр» Української Народної Республіки. І за всю цю трагічну добу жидівське міністерство, на чолі якого тепер став Пінхас Красний з «Фолькспартай», ні на хвилину не залишало того «державного центру», символізуючи цим спільність інтересів і долі жидівської національної автономії та української державности. Міністер Красний не був самітний у тій його позиції. Крім нього були в складі українського Уряду того часу ще два заступники міністрів (в міністерстві народного господарства й праці) й чимало урядовців різних ступенів

у міністерстві жидівських справ та інших. Були також жидівські солдати й старшини в українській армії тієї доби: коли літом 1919 р. уряд, урядовий апарат і військо присягали на вірність Республіці, присягу жидівських вояків прийняв місцевий рабин.

Так прожив жидівський міністер ті півтора роки впертої боротьби «державного центру» разом з тим центром, відбув усі його перетворення, його поразки й перемоги, як і нечисленні дні відносного спокою, стабільного існування й творчої праці, так і часті хвилини мандрівок у поїзді, або також на селянських підводах, посуваючись із містечка до містечка по Волині й Поділлі, уникаючи більшовицьких чи денікінських загонів, як також ворожих очей різних повстанців.

Жидівське населення того трикутника, який простягався між Кам'янець-Подільським — Проскуровом — Могилевом-Подільським — Вінницею — Рівним — Тернополем і знову Кам'янець, але досягав іноді також Бердичева й навіть до Києва сягав, було учасником тих подій. Спочатку виразно ворожим, потім байдужим, далі співчуваючи і наприкінці виразно прихильним до української влади. І коли прийшов кінець тій владі, жидівське населення, в панічному страху перед тим, що його чекає під більшовицьким пануванням, потяглося геть із тих місць до Збруча й Дністра, залишаючи назавжди українську землю, де воно та його предки жили протягом довгих століть.

Переходова доба.

Рештки відступаючої української армії й міністерства з їх урядовим персоналом посувалися поволі, починаючи з березня 1919 р., з Вінниці до Кам'янця, звідти до Рівного, далі під натиском наступаючих більшовиків, перейшли до Тернополя в Галичині, де на той час ще трималася влада Західньої Української Республіки, обороняючи країну від польської аґресії, звідти назад на Схід, через Збруч, і знову до Кам'янця, після того, як більшовики були відкинуті й відступали. Тут врешті вдалося перепочити, міністерства позалишали поїзди й розташувалися в Кам'янці. Створилися відносно стабільні умови для спокійної адміністративної праці. Ця доба тривала, починаючи з червня, — майже півроку.

Але доки настав час спокійної праці, доки усталилися сяк-так відносини з населенням, в усьому трикутнику панував стан тяжкого напруження. Жидівське населення зустріло українське військо й владу з почуттям глибокого розчарування, зі зневірою і ледве прихованою ворожнечею. Прихід української влади до тих місць почався швидко після проскурівської різні, подібної якій щодо жорстокості, до того часу в Україні ще не знали. Страшні оповідання про ту різню поширилися по цілому терені, що був тоді під українською владою. Отаманські загони, деморалізовані й озлоблені поразками в боях з більшовиками, помстилися на безборонному містечковому населенні. Спорадичні спроби жидівської молоді оборонити жидівське населення вважалося «більшовицькими повстаннями» і їх жорстоко придушували, а полонених розстрілювали, як «державних зрадників», бо ж вони рахувалися «громадянами УНР». Були також такі випадки сутичок українських частин із жидівською самообороною, які місцеві більшовики свідомо провокували, щоб використати цю озброєну жидівську молодь у війні проти українського війська. Так, відомий випадок участи кам'янецької жидівської самооборони в бою з українською частиною, яка наступала на Кам'янець: місцева більшовицька влада вночі підняла на ноги членів цієї самооборони під приводом, що наближається «погромницька банда» й, поставивши з тилу групи самооборони справжній військовий загін, змусила її активно воювати проти такого самого загону українського війська. Коли згодом Кам'янець був остаточно зайнятий українським військом, група людей з цієї самооборони була віддана під військовий суд за «державну зраду». Між іншим варто відзначити, що в цій самообороні було чимало членів партії міністра Ревуцького, а кам'янецька група «Поале-Ціон» була відома своєю активною підтримкою проукраїнської політики цієї партії. Ця особлива прихильність місцевих поале-ціоністів до української справи прислужилася потім чимало до упорядкування взаємовідносин між українською владою і місцевим жидівським населенням.

Той провокаційний більшовицький випадок з кам'янецькою самообороною скінчився звільненням обвинувачених, бо в Кам'янці вже сидів уряд УНР і область була напередодні установлення певного правопорядку в усьому запіллі української армії. Але поки дійшло до нового стану, не було ні

одного жидівського містечка, або міста, яке б не зазнало погрому, грабунку, або не було обложене контрибуцією. «Населення півмільйона жидів було зруйноване протягом короткого часу», — оповідав місцевий жидівський діяч, член «Об'єднаної жидівської соціялістичної партії», який представляв у тому районі Міжнародний Червоний Хрест для допомоги втікачам, жертвам війни, й закордонні допомогові жидівські організації. Пан Ґумінер, свідоцтвом якого ми користуємося тут, був свідком подій у тому трикутнику протягом всієї доби існування там української влади, аж до листопаду 1920 року.[65] Напередодні «кам'янецької доби» української державности жидівське населення дійшло до такого стану, що воно почало дивитися на більшовиків, як на своїх єдиних оборонців від грабунку, насильств, сваволі отаманщини.

Поворотний похід українського війська з Тернополя на Кам'янець і далі на Проскурів, Вінницю аж до Бердичева був наступом, в якому вже відчувалася упорядковуюча рука «державного центру». Але на цей раз далася взнаки жидівському населенню деморалізація відступаючого, побитого більшовицького війська. Вирішальна зміна у становищі цивільної людности на території так густо заселеній жидами, як той трикутник, наступила з приходом Галицької Армії, яка була змушена відступити перед переважаючою силою польської армії та фатально несприятливою для української справи констеляцією в політиці Антанти. Дуже скоро жидівське населення всієї тієї околиці почало дивитися на це дисципліноване, виховане в европейській традиції військо, як на вірну запоруку правопорядку й спокійного існування, поскільки таке спокійне життя було взагалі можливе на терені, охопленому пожежею війни.

Другим позитивним чинником цієї нової доби була Державна Інспекція, яка мала стежити за тим, щоб військові частини не допускалися жодного сваволля й беззаконня щодо цивільної людности. Державні інспектори, приділені до війська УНР, сприяли чимало піднесенню дисципліни в армії й упорядкуванню взаємовідносин між нею і жидівським населенням.

Як діяльність Державної Інспекції, так і загальна зміна внутрішньо політичного «клімату» стали давати позитивні

[65] *А. Ґумінер:* «Глава України» (ідиш), Вільно 1921.

наслідки лише з усталенням в Кам'янці нового соціялістичного Уряду з соціял-демократом Ісааком Мазепою на чолі. Ця загальна зміна відноситься до серпня 1919 р. Відповідно до того змінилося з часом ставлення жидівського населення й місцевих жидівських суспільних чинників до української держави, а також до жидівського міністра, який, як уже згадувалось, не залишав свого місця навіть у найтрагічніші для жидівського населення хвилини тієї бурхливої доби. На цю зміну в настроях жидівського населення вплинули чимало ті злидні, які зазнало це населення від більшовицької влади, що панувала на тих теренах протягом кількох тижнів, аж поки не повернулося туди з Тернополя українське військо й з ним український уряд.

Кам'янецька доба жидівського міністерства.

Цитований вище жидівський діяч оповідає в своїх споминах (він опублікував їх у Вільні, куди він виїхав після ліквідації української влади наслідком опанування України більшовиками), про ту зовсім нову атмосферу, яку він знайшов у Кам'янці й в окрузі за короткий час після приходу туди української влади. Слід пояснити, що лише кілька тижнів перед тим він, як чимало інших жидівських діячів, залишив Кам'янець зі страху перед наступаючими українськими частинами. Тепер він пише: «Я їду назад до Кам'янця і мов би починається нова сторінка історії. У Кам'янці повний спокій. Усі партії працюють знов. Жиди працюють, заробляють. Погром уже майже забутий. У мене враження неначе я вернувся з іншого світу».[66] І далі: «У Кам'янці зовсім інші настрої. За час моєї відсутности настало певне зближення між українськими й жидівськими соціялістичними партіями. З жидівським міністерством співпрацюють активно «Фолькспартай», «Поале-Ціон», «Об'єднаний Бунд».[67] Між урядовцями чимало сіоністів». «Загалом це була доба сприятлива й спокійна для жидівського населення. Віджила

[66] Українська кіннота, яка вступила у Кам'янець, учинила там реґулярний погром із вбивствами й грабунком, при чому першою жертвою був старий жид, який вийшов назустріч українцям, щоб маніфестувати тим свою радість з нагоди втечі від більшовиків.

[67] «Бунд» і «Об'єднані соціялісти» в районі злилися і нова організація називалася «Об'єднаний Бунд».

торгівля. Жиди їздять вільно по шляхах і по залізницях. Ремісники забезпечені працею. Близько 200 жидівських хлопців і дівчат працювали в жидівському й в інших міністерствах, також у комітеті допомоги потерпілим від погромів. Оживилася суспільна діяльність. Погромна хвиля майже зовсім припинилася. Кам'янець став осередком усієї округи. Почали прибувати різні жидівські делеґації з численних закутків України, що по цей бік Дніпра. Встановлений зв'язок між Кам'янцем і більшими пунктами в районі, як Бердичів, Умань (Київщина), Старо-Костянтинів, Шепетівка, Теофіполь, Полонне (Волинь), Проскурів, Жмеринка, Вінниця, Могилів, Літин, Гайсин, Брацлав, Меджибіж, Летичів та інші (Поділля)». «Жидівське міністерство було співучасне значною мірою у створенні «Державної Інспектури», яка мала своїх представників у всіх військових частинах і дбала про те, щоб військо поводилося за законом і не спричинилося до жадних злочинних виступів». «Погромна атмосфера потрохи охолоджується. Так українці зайняли з участю Галицької Армії низку жидівських міст, як Проскурів, Вінницю, Бердичів та інші майже без погромів. Також відступ українських військових частин, під натиском денікінців, відбувся цілком спокійно, майже без жадних насильств». «На денному порядку стояло також питання протизаконних вчинків місцевих установ щодо жидівського населення. Поодинокі жидівські містечка, як Лянцкорунь, Нова Ушиця й ін., жадали від міністерства клопотатись в уряді в справі відшкодування у формі дотацій чи полегш для потерпілого від погромів населення. До міністерства поступали також численні скарги, зокрема від жидівських соціялістів, проти їх тероризування з боку місцевих відділів контррозвідки. Жидівське міністерство звичайно успішно клопоталося у таких випадках». Також авторові цих рядків прийшлося раз, під час його інспекційної подорожі по краю, разом із групою інших міністрів, клопотатися телеграфічно у самого Головного Отамана в справі кількох його товаришів по партії «Поале-Ціон», добре йому відомих їх проукраїнською настановою, яким могилівська контррозвідка погрожувала розстрілом. Уже за кілька годин ці люди були, з наказу С. Петлюри, на свободі. «Жидівське міністерство заступалося енергійно також за тих жидів, які були раніше замішані в більшовицькому русі. Міністерство домагалося, щоб цих жидів трактували так само, як колишніх українців-

більшовиків, яких українська влада засадничо не переслідувала».

«Жидівське міністерство витрачало стільки часу і сил на оборону жидівського населення, що воно просто не мало достатньої можливости для конструктивної праці в ділянці народної освіти й національного самоврядування. Бракувало також у тому провінціональному закутку відповідних культурних сил. Матеріяли київського міністерства не були евакуйовані, отже доводилося починати все наново». Все ж чимало було зроблено: «Підтримувалися місцеві жидівські школи, відбудовано зруйновані будинки (Городок, Ярмолинці, Полонне). Створено шкільну мережу, загальну й професійну. Завдяки дотації міністерства кам'янецька «Культур-Ліґа» змогла організувати фребелівські й вчительські курси. Дотації також дістали дитячі садки, сирітські притулки. Департамент місцевого самоврядування влаштував вибори в кількох громадах, як Лянцкорунь, Смотрич, Городок, Новий Костянтинів. Також були відновлені громадські ради, які припинили діяльність у переходову добу. Фінансовий стан місцевих громад був надто тяжкий: навіть у більших містах не вдалося вжити закону Директорії з 17 квітня 1919 р., який встановляв податкові джерела жидівських громад, тому що заможні верстви противилися цьому оподаткуванню. Загалом жидівське міністерство було популярне серед жидівського населення, яке зверталося до нього в кожний тяжкий момент свого життя».[68]

Останні перетворення.

У серпні 1919 р. почався наступ з'єднаних армій Наддніпрянської й Галицької в напрямі на Київ проти більшовиків, які в той час тяжко оборонялися від натиску денікінців і лишали терени України. Але коли українські частини були вже в Києві, вони зударилися з «добровольцями» Денікіна, які наблизилися до міста із Сходу. Сили Денікікіна значно переважали українські. Здавалося логічним,

[68] *А. Ґумінер,* вказаний твір, стор. 84, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98. Ми навели таку довгу цитату з книги Ґумінера, тому що автор ставився з великим застереженням до національних українських прагнень, а разом з тим мав можливість близько стежити за подіями аж до 1921 р. Його свідоцтво тому особливо характерне.

що сили, які мали спільного ворога, мусіли б порозумітися, щоб цього ворога позбутися. Але націоналістичне засліплення російських провідників, які давали напрям політиці Денікіна, не давало жодної надії на таке порозуміння. Вони й чути не хотіли про будь-яку українську державність. При взаємовідношенні військових сил обох таборів у той час не залишалося українцям іншого шляху, як знову відійти на Захід, у напрямі на той самий Кам'янецький трикутник. Відступати доводилося під натиском денікінців, які дійшли до самого Проскурова. Стан української армії щодо збройного постачання й харчування був катастрофічний. Не ліпший був стан санітарний. Пошесть тифу робила жахливе спустошення в лавах армії. Не було ні ліків, ні лікарів. На залізничних двірцях на тому «хресному шляху» Української Армії лежали покотом тисячі хворих і вмираючих українських вояків, і не було кому за них подбати.[69]

І все ж Українська Армія відступала в порядку, принаймні щодо її ставлення до жидівської людности, на яку тепер накинулася «чорна сотня» денікінців з такою жорстокістю й садизмом, до яких ніколи не дійшли найкращі погромні «фахівці».

І сталася тепер, мабуть, найтрагічніша подія всієї української революції. Притиснуте до західнього муру, де на Збручі стояв польський ворог, і маючи зі Сходу натиск денікінців, військове командування Української Галицької Армії підписало капітуляцію у війні проти Денікіна. То був вияв розпачу в надмірно тяжкій ситуації. Цим скінчилося політичне існування Західньої области УНР, а разом з тим Директорія втратила шанси на успішне продовження збройної боротьби власними силами.

Стоячи перед небезпекою повної катастрофи і вважаючи згоду з поляками за «менше зло» порівняно з полоном у «білих» чи «червоних» росіян, уряд Директорії, дав згоду, щоб польське військо з західнього берега Збруча зайняло терен, який залишала Наддніпрянська армія. Члени українського уряду, вищі урядовці й рештки армії не пішли до Польщі, але перейшли в запілля армії Денікіна, а пізніше Червоної армії для партизанської війни. З ними пішов також жидівський міністер Красний. Так почався той сла-

[69] *Ґумінер,* вказаний твір, стор. 10.

ветний «Зимовий похід» Української Армії, який вписав незабутню сторінку у збройну боротьбу українського народу за власну державність. Міністер Красний попав тоді у полон до більшовиків, коли зробив спробу побувати у своєму рідному місті Бердичеві. Але більшовики його швидко випустили і він пізніше знову приєднався до українського табору.

Поки Армія УНР вела партизанську війну, українська делеґація у Варшаві підписала відомий договір 22 квітня 1920 року з польським урядом. Наслідком цієї угоди був спільний польсько-українських похід на Україну. Наступ був спочатку досить успішний, був навіть взятий на короткий час Київ. Уряд УНР тим часом влаштувався у Вінниці, яка знову, але вже в останній раз, стала тимчасовою столицею України.

Про цю коротку добу відновленої української влади на значній території по правому боці Дніпра пише цитований нами жидівський діяч, що «вінницьке жидівське населення зустріло тепло жидівське міністерство і допомогло йому улаштуватися якнайкраще. Також сіоністи, саме «Цеїре-Ціон», наблизилися до нього. Суспільне жидівське життя значно пожвавилося. Жидівська громада відновила свою діяльність. До Вінниці почали прибувати численні делеґації».[70]

Незабаром польська армія і українські дивізії під новим натиском більшовиків були змушені відступити на Захід. І поскільки українська влада спиралася на військову поміч поляків, то уряд УНР залишив Вінницю, потім Проскурів, далі Кам'янець і нарешті опинився в Польщі. Тим чином українсько-польська квітнева угода втратила всяку вартість, і поляки замирилися з Москвою за відомим Ризьким договором. Більшовики опанували всю Україну, крім Галичини, частини Волині й Холмщини, які дісталися Польщі.

Один опізод у цій боротьбі Української Армії описує Ґумінер у своїй книзі: «Червоноармійці залишили Кам'янець. Це було у вересні 1920 р. Місцеве міщанське населення як жидівське, так і нежидівське ставилося на цей раз дуже вороже до більшовиків. І коли за кілька днів, по відступі більшовиків, появилися під містом українці, то вони вже не виказали жодного страху. Навпаки, усі вийшли на вулицю,

[70] *Ґумінер,* вказаний твір, стор. 123.

жидівська громада вітала українські частини, представник «Цеїре-Ціон» виголосив привітальну промову. Не було жодних насильств; з провінції приходять заспокоюючі відомості; настрій скрізь урочистий. За кілька тижнів до Кам'янця прибув український уряд. Але якраз тоді почався наступ більшовицьких сил, і та коротка передишка нагло обірвалася». Відступ Армії УНР на Захід відбувся в середині листопада 1920 року.

Ліквідація.

Відходячи у листопаді 1920 р. в останній раз із Кам'янця, українці залишили жидівське населення у тяжко пригнобленому стані, оповідав Ґумінер. У жидівського населення не залишалося більше жодних ілюзій про те, що їх чекає з остаточним закріпленням совєтської влади. Жиди добре це знали з досвіду попередніх більшовицьких окупацій. «Вже самий характер вступу більшовиків до міста, пише Ґумінер, не віщував нічого доброго. Було чути також протижидівські вигуки. Вже в першу ніч було розграбовано багато будинків. Почали сипатися розпорядження про реєстрацію товарів, ремісничого знаряддя, музичних інструментів, меблів. А потім накази про передачу реєстрованого та всіх інших речей совєтським установам. Становище широких жидівських мас стало дуже тяжким. Відразу зникли майже всі жидівські джерела існування. 500-600 дрібних крамарів залишилося без нічого. Ремісники — без праці. Жидівські робітники, що працювали в цих ремісників як підручні — раптом стали безробітними. Інтеліґенція, як лікарі, адвокати, інженери, вчителі — були мобілізовані. Ось в яких умовах мало жити жидівське населення. З дня на день ставало все гірше. Жиди почали масово тікати за кордон. Тікали всі: малий купець, крамар, ремісник, робітник, вчитель, адвокат, лікар, інженер. Тікали люди різних поглядів, навіть комуністи. Тікали до Галичини й Басарабії. Нервове напруження було страшне: вистачало найменшої причини, щоб людина залишила все своє майно і в паніці залишала за собою ті 18-30 верст, що відділяли Україну від зовнішнього світу».[71]

[71] *Ґумінер,* вказаний твір, стор. 136, 137, 139, 140, 142, 143, 146.

ПІДСУМОК

Жидівська національна автономія промайнула на обрію жидівського життя, як блискуча комета. Засвітила на жидівському небі й зникла без сліду. Комета зникла, й від напруженої творчої праці демократичної жидівської суспільности протягом чотирьох років революції не залишилося нічого, хібащо туманні спогади про щось світле, що потонуло в темному страху й стражданні, спогади, що збереглися в народній пам'яті від погромної доби, котра у парадоксальному збігу обставин зійшлася з будівлею автономного національного життя.

Жидівська національна автономія і українська національна революція явилася на світ як сіямські близнята. З упадком самостійної української держави прийшов автоматично кінець жидівській автономії.

Історичний підсумок жидівської автономії в Україні дає в результаті балянсову втрату. Інакше виглядає поразка українського національного руху з тієї великої доби. Правда, національно-державна самостійність так само пролетіла як блискавка на українському небі. Але український національний балянс показує, також після поразки збройного спротиву переважаючим силам московських завойовників, наявний чистий прибуток. Правда не існує тепер українська демократична незалежна республіка, але навіть більшовики не посміли знищити саму засаду української державности. «Українська Радянська Соціялістична Республіка» не є вільною, самостійною державою українського народу, і Совєтський Союз, у який ця «українська держава» входить як його «федеративна» частина, на ділі є суроґатом справжньої федерації, але «Україна», сама назва якої була перед революцією 1917 року просто забута в світі, стала по революції психологічною і політичною реальністю в свідомості світу, в тому числі також у свідомості жидів у всьому світі.

Світ нині знає, що на Сході Европи є країна з територією, яка дорівнює Франції, з населенням понад 40 мільйонів, що ця країна є найбільшою між республіками Совєтського Союзу після РСФСР, тобто республіки російської. Світ знає, що Україна належить навіть до членів-засновників Об'єднаних Націй, і він усвідомлює собі цей міжнародний статус України щорічно з факту присутности окремої української делеґації на Асамблеї ОН і з її виступів, хоч ця делеґація там не сміє зайняти будь-яку самостійну позицію, окремішну від делеґації Совєтського Союзу. Знають також у світі, що ця країна не мириться з її положенням поневоленої нації, та що її народ бореться далі, в умовах і формах, можливих у тоталітарному устрої, за свої національні права.

Коли на початку революції 1917 року українці в Петрограді і в Києві вийшли багатотисячними масами на вулицю, то росіяни в Петрограді, а жиди в Києві не вірили своїм очам, просто не могли повірити, що справді існує велика нація, що її люди звуться українцями, і велика країна, яка має назву Україна. У кого ж тепер виникне сумнів в тому, що такий народ і така країна справді існують? Це справжня, суттєва перемога української революції. Цю перемогу завдячує Україна частково також тій обставині, що в добу української революції 1917—1920 рр. будувалась гарна будівля національної автономії для жидівської людности на Україні.

Єрусалим, Ізраїль,
літо 1960 року.

ДЕЯКІ З ПРАЦЬ ПРОФ. С. І. ҐОЛЬДЕЛЬМАНА

1. Німецьке збіжжя на російських ринках, Київ 1915 (рос. мовою).
2. Митна політика і продукція сільсько-господарських машин, Київ 1915 (рос. мовою).
3. Листи жидівського соціял-демократа про Україну, Відень 1921 (укр. мовою; те саме німецькою мовою; те саме мовою ідиш).
4. Антисемітизм, большевизм і жидівська політика («Нова Україна» чч. 8, 9, 12, 16, 17 , 18), Прага 1922.
5. Теорія акційного підприємства (Інавґураційна праця), Подєбради 1925.
6. Економія промисловости, Курс лекцій в УГА, Подєбради 1925.
7. Міжнародна економічна політика, Курс лекцій в УГА, Подєбради 1926.
8. Населення і комуністична партія на Радянській Україні у національнім та соціяльнім розрізі, Подєбради 1930 (укр. момою).
9. Нариси соціяльно-економічної структури жидівського народу, Подєбради 1931 (укр. мовою).
10. Поале-Ціонізм. Спроба синтези старих і нових думок. Прага 1931 (нім. мовою).
11. Жидівське господарство у розсіянні (Юдіше Ґалутвіртшафт), Прага 1934/35 (нім. мовою).
12. Історична доля жидів у Німеччині, Мукачево 1934/35 (нім. мовою).
13. Соціяльно-економічна структура жидів на Підкарпатській Україні, Прага 1934 (нім. мовою).
14. Трудова Палестина — сіоністичний соціялізм, Прага 1936 (нім. мовою).
15. Чи розв’язує комунізм жидівське питання? Прага—Відень (нім. мовою).

16. Жиди у Чехо-Словаччині, Нью-Йорк 1938 (англ. мовою).
17. Жиди у новій Чехо-Словаччині, Нью-Йорк 1939 (англ. мовою).
18. Зовнішня торгівля Ізраїля, Єрусалим 1953 (англ. мовою).
19. Доля жидівства в Совєтському Союзі, Єрусалим 1958 (гебрейською мовою).
20. Зразки життя етнічної меншости, Аннали УВАН 1959 (англ. мовою).
21. Жиди, Збірник «Ґеноцид в СССР», Мюнхен 1958 (англ. мовою).
22. Асиміляція і денаціоналізація жидів у Совєтському Союзі, Мюнхен 1961 (рос. і нім. мовами).
23. Жидівська національна автономія в Україні, Нью-Йорк 1961 (ідиш).
24. Партія Поале-Ціон в Україні, Нью-Йорк 1963 (ідиш).

ЗМІСТ